

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**ENDÜLÜS EMEVİ EMÎRİ HAKEM B. HİŞAM B.
ABDURRAHMAN (SİYÂSÎ VE ASKERÎ FAALİYETLERİ)**

147390

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

Doç. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

HAZIRLAYAN:

Ahmet Nasır YAYLALI

KONYA - 2004

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
İA	: (M.E.B) İslâm Ansiklopedisi
m.	: Milâdî
Nşr	: Neşreden
rdk	:Redaktör
s.a.v	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
Thk	: Tahkîk
Trc	: Terceme eden
Tsz	: Tarihsiz
v.	: Vefatı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	I
ÖNSÖZ	I
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU VE TEKNİKLERİ	1
2 ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
3. HAKEM B. HİŞAM DÖNEMİNE KADAR ENDÜLÜS	4
3.1 Endülüs'ün Fetih Süreci ve Valiler Dönemine Genel Bir Bakış.....	4
3.2 Endülüs Emevî Devletinin Kuruluşu ve I. Abdurrahman b. Muâviye Dönemi	7
3.3. Hişam b. Abdurrahman Dönemi	10
I. BÖLÜM	13
HAKEM B. HİŞAM'IN HAYATI VE İÇ SİYASETİ.....	13
1. Hakem b. Hişam'ın Doğumu ve Nesebi.....	13
2. Emirlik Öncesi Faaliyetleri	13
3. Hakem b. Hişam'ın Emirliğe Tayini	14
4. Hakem b. Hişam Döneminde İç Durum.....	16
5. Hakem'in Fakihlerle İlişkisi ve Rabat İsyanları.....	23
6. Değerlendirme.....	36
7. Diğer İsyanlar.....	43
7.1. Amcaların İsyanı (Kurtuba İsyanı).....	43
7.2. Mârîde İsyanı.....	49
7.3. Baje İsyanı.....	52
7.4. Hendek Günü (Tuleytula İsyanı / Vak'atü'l – Hufra)	52
II. BÖLÜM.....	59
HAKEM B: HİŞAM'IN DIŞ SİYASETİ.....	59
1. Hakem ve Kuzeyde Küçük İspanyol Devletleri.....	59
2. Franklara Karşı Mücadeleler.....	63
2.1. Kastilya Savaşı	65
2.2. İspanya'yı Geri Alma Mücadelesinin Başlaması.....	67
2.3. Frankların Barselona İstilasası.....	68
2.4. Tutile Şehrinin Franklar Tarafından Ele Geçirilmesi ve Geri Alınması	70
2.5. Frank Kralı Louis'in Yenilmesi	71
2.6. Tartuşa'ya İkinci Hamle.....	71
2.7. Barselona'yı Fetih Teşebbüsü	73
2.8. Celaliga Savaşı	75
2.9. Got March'ın Kuruluşu	76
2.10. Balear Adalarının Ele Geçirilmesi	78
III. BÖLÜM	79
HAKEM B. HİŞAM'IN ŞAHSİYETİ VE VEFATI.....	79
1. Fizikî Özellikleri	79
2. Hakem b. Hişam'ın Edebî Şahsiyeti	79
3. Dînî ve Ahlakî Özellikleri	83
4. Âlimlerle İlişkileri.....	84
5. Siyâsî ve Askerî Özellikleri.....	87
6. İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri.....	90
7. Hakem b. Hişam'ın Ölümü	91
SONUÇ	94
BİBLİYOGRAFYA	97

ÖNSÖZ

İlk insandan itibaren dinlerin, insanların kültür ve medeniyetleri üzerindeki etkileri olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun en çarpıcı örneği ise İslâm dininin geldiği dönemde dünyada ve özellikle de Arap yarımadasında yaşayan insanların yozlaşan medeniyet anlayışıdır.

İslâm dini evrensel bir din olduğu için bütün insanları renk,ırk ve dil ayrımı yapmaksızın kucaklamıştır. Son peygamber olarak gönderilmiş olan Hz Muhammed (s.a.v), tüm engel ve zorluklara rağmen, yaklaşık 23 sene gibi kısa bir sürede İslâm dinini Arap yarımadasının büyük bir bölümüne yaymaya ve cahiliye Araplarından örnek bir toplum oluşturmaya muvaffak olmuştur.Daha sonra gelen Râşid Halifeler döneminde gerçekleştirilen fetihlerle bir taraftan Sa'sanî İmparatorluğu tarih sahnesinden silinirken, diğer taraftan Sûriye ve Mısır toprakları fethedilerek Doğu Roma İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika'daki hakimiyetine son verildi. Emevîler döneminde de bu fetih siyasetine önem verilmiş ve Muâviye zamanında İstanbul kuşatılmış,Velîd b.Abdülmelik'in hilâfet zamanında ise devletin sınırları doğu'da Çin'e, batı'da Atlas Okyanusuna, kuzey'de Kafkaslar'a, güney'de ise Yemen'e kadar ulaşarak zamanının en büyük gücü haline gelmiştir.

İslâm tarihinde gerçekleştirilen bu fetihlerin dînî,siyâsî,askerî iktisadî ve sosyal hayatta tesirleri büyük olmuştur.Bu etkilerden birisi de batı Avrupa'yı direkt olarak etkileyecek olan ve Avrupa'da sekiz asır yaşayacak olan batılları siyâsî,kültürel ve askerî açıdan etki altında bırakan Endülüs'ün fethi de Emevîler döneminde gerçekleştirilmiştir. İslâm tarihinde Endülüs'ün yeri oldukça önemli olmasına rağmen ülkemizde Endülüs tarihine gereken ilginin gösterilmediği kanaatindeyiz. Son zamanlarda bu dönemle ilgili çalışmalarda bir artış olmasına rağmen yeterli değildir.

Yaptığımız ön araştırmalar ve görüşmeler sonucu tez konumuzu Endülüs Emevî Devleti'nin üçüncü emîri olan Hakem b. Hişâm'ın siyasî ve askerî faaliyetleri olarak tespit ettik. Bu konuyu tercih etmemizin sebebi ise Hakem b. Hişâm'la ilgili olarak ülkemizde akademik bir çalışmanın yapılmadığını belirlememizdir. Bu çalışmada gayemiz Emevî Emîri Hakem b. Hişâm'ı çeşitli

yönleriyle incelemek, faaliyetlerini ve kişiliğini ortaya koyarak değerlendirmeye çalışmaktır.

Araştırma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş iki kısım halinde ele alınmıştır; birinci kısımda kullanılan kaynaklar tanıtılmış ve çalışmada takip edilen metod hakkında özet bilgi verilmiştir. Giriş'in ikinci kısmında ise Hakem b. Hişâm dönemine kadar Endülüs'ün fetih süreci, valiler dönemi, Endülüs Emevî devletinin kuruluşu, I. Abdurrahman b. Muâviye ve Hişâm b. Abdurrahman dönemleri kısaca incelenmiştir.

Hakem b.Hişâm'ın hayatı ve iç siyaseti başlığıyla verdiğimiz I.Bölümde ise Hakem'in doğumu,nesebi, halifelik öncesi faaliyetleri, halifelğe tayini ve hükümdarlığı sırasında başta amcaları olmak üzere kendisine karşı yapılan isyan girişimlerini ve bu olaylara karşı Hakem'in tutumunu yani iç siyasetini ele aldık

II. Bölüm'de Hakem b. Hişâm'ın emirliğinin karakteristik özelliği diyebileceğimiz devletini koruma ve genişletme adına gayri müslimlerle yaptığı mücadele ele alınarak incelenmiştir. Bu bölümün ilk kısmında "Hakem b. Hişâm'ın Dış Siyaseti" başlığı altında onun küçük İspanyol devletleriyle yaptığı mücadele ikinci kısmında Franklarla mücadelesi, Kastilya savaşı, Barselona'nın işgali,Tutile'nin Franklar tarafından işgal edilmesi ve geri alınması, Frank kralı Louis'in yenilmesi, Barselona'yı fetih teşebbüsü, Celaliga savaşı,Got March'ın kuruluşu ve Balear adalarının fethi gibi konuları ele alınarak bu bölümü tamamladık.

III. Bölüm'de ise "Hakem b. Hişâm'ın Şahsiyeti ve Vefatı" ele alınmıştır. Bu bölümde Hakem'in fizikî özellikleri, edebî şahsiyeti, , dînî ve ahlâkî özellikleri, âlimlerle ilişkileri, siyâsî ve askerî özellikleri, îmar ve bayındırlık faaliyetleri incelenmiştir. Bu bölüm Hakem b. Hişâm'ın ölümü ile sona ermiştir. Sonuç kısmında da araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçları vererek bazı teklifler sunulmuştur. Sonuç bölümünden sonra da konumuzla ilgili bir harita konulmuştur.

Bu vesile ile, gerek araştırma konusunun seçimi, gerekse yürütülmesi esnasında bilgi, tecrübe, tenkit ve tavsiyelerinden istifade ettiğim muhterem

hocam ve danışmanım Doç. Dr. İsmail Hakkı Atçeken Bey'e ve üzerimde emekleri olan diğer kıymetli hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunmayı zevkli bir görev sayıyorum.

Bu çalışmamızın bu alanla ilgilenen araştırmacılara faydalı olmasını temenni ediyorum.

Ahmet Nâsır YAYLALI
KONYA 2004

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN METODU VE TEKNİKLERİ

Araştırmamız zaman açısından Endülüs'ün fetih öncesi döneminden başlayarak (91/710) Üçüncü Endülüs Emîri Hakem b. Hişam'ın vefatı olan (206/822) yılına kadar devam eden bir dönemi kapsamaktadır.

Bizim çalışmamız, tarihi bir şahsiyeti inceleyen bir biyografi çalışmasıdır. Ayrıca onun dahil olduğu tarihi olayların tenkidi yapılmış ve sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurulmuştur. Bu metodla yazılan tarihe ise neden-nasılıcı tarih denilmektedir¹ Bu nedenle araştırmamızın neden-nasılıcı tarih yazım metoduna uygun bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamızda Hakem b. Hişam'la ilgili olarak tarihçilerin leh ve aleyhinde söyledikleri sözleri tarafsız bir şekilde değerlendirerek aktarmaya gayret ettik.

Konular içinde geçen tarihleri Hicrî ve Miladî olarak verdik bu hususta Faik Reşit Unat'ın "Hicrî Tarihleri Mîlâdî Tarihlerle Çevirme Kılavuzu" esas alınmıştır. İstifade ettiğimiz kaynakların ilk geçtiği yerde dipnotta bibliyoğrafik künyeleri verilmiş daha sonraki yerlerde sadece yazar ismi kitabın cildi ve sayfası verilmiştir. Bibliyoğrafyada ise eserlerin tam bibliyoğrafik künyeleri zikredilmiştir. Dipnot numaraları her bölüm için yeniden başlatılmamıştır. Ayrıca yazarı meçhul olan veya komisyon tarafından yazılmış eserlerin isimleri dipnotta verilmiştir. Bibliyoğrafyada ilk dönem tarihçilerinin vefat tarihleri parantez içinde Hicrî ve Mîlâdî yıl olarak verilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümü Hakem b. Hişam'ın hayatı ve iç siyaseti olduğu için ikinci ve üçüncü bölümde bazı rivayetlerin tekrarlanması gibi bir durumu karşımıza çıkmaktadır. Ancak biz bazı kısımları mümkün olduğunca tekrar etmemeye çalıştık. Fakat tekrarı gerekli yerleri de tekrar etmekten kaçınmadık.

¹Kütükoğlu Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usül*, İstanbul 1990,s. 6-7

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız, giriş bölümünde kısaca incelediğimiz Endülüs'ün fetih döneminden başlayıp Hakem b. Hişâm'ın vefat ettiği H.206/M.822 yılına kadar geniş bir zaman dilimini kapsadığı için çeşitli eserlerden istifade imkanımız oldu.

Araştırmamızda temel İslâm tarihi kaynakları, tabakat kitapları, Endülüs tarihiyle ilgili yazılmış muhtelif eserler, bazı coğrafya kitapları ve İslâm dünyasında yapılmış çeşitli çalışmalardan da istifade edilmiştir. Burada, faydalanılan bütün kaynaklardan bahsetmek mümkün olmadığından biz sadece bunlardan bir kısmı hakkında malumat vermekle yetineceğiz.

Araştırmamızı yaparken ülkemizde Hakem b. Hişâm ile ilgili yapılmış müstakil bir çalışmayla karşılaşmadık. Ancak tarihî olayların seyri içerisinde bu dönemle ilgili genellikle teferruata girmeyen genel bilgiler içeren ilk dönem ve çağdaş araştırmacıların kitaplarından istifade etme gayreti içerisinde olduk.

Endülüs tarihiyle ilgili özel olarak hazırlanmış kaynakları bir tarafa bırakacak olursak, ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarının bir çoğunda Endülüs Emevî Emirleri hakkında detaylı bilginin yok denecek kadar az olduğunu tesbit ettik. Halîfe b. Hayyât (V.240/854), Ya'kûbî (V.292/904), Taberî (V.310/922), Mes'ûdî (V.346/957), İbn Kesîr (V.774/1372) vb. tarihçiler Endülüs tarihiyle ilgili bilgileri neredeyse eserlerine almamışlardır. Endülüs'ün fethi gibi sadece İslâm tarihinde değil dünya tarihinde bile büyük önemi olan bir konuda Taberî'nin sadece birkaç satırlık bilgi verdiğini söylersek durum tüm açıklığıyla ortaya çıkar.

İbnü'l-Esîr (V.630/1232), Taberî'nin Endülüs'ün fethiyle ilgili çok az bilgi verdiğini ve bunun uygun olmadığını söylemekte ve daha sonra Endülüs coğrafyası ve fetih öncesi Endülüs'le ilgili detaylı bilgiler vermektedir.

İncelediğimiz konuyla ilgili olarak İbnü'l - Esîr'in "el-Kâmil fi't-Târîh,"; Nüveyrî'nin "Nihâyetü'l-Ereb", İbn İzârfî'nin "el-Beyânü'l Muğrib ve İbn Haldûn'un "Târîhu İbn Haldûn" isimli eserleri detaylı bilgiler veren kaynaklardır.

Endülüs coğrafyası ve bu bölgede gerçekleştirilen fetih hareketleri hakkında önemli bilgiler veren ve diğerlerine göre ön plana çıkan kaynaklar ise

İbnü'l - Kûtiyye (V.367/977)'nin "Târîhu İftitâhi'l- Endelüs" , Müellifi meçhul olan "Ahbâru Mecnû'a", el-Merrakuşî(V.647/1249)'nin "el- Mu'cib", İbn İzârî'nin "el-Beyânü'l - Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l - Mağrib", el-Makkârî (V.1045/1631)'nin "Nefhu't-Tîb" adlı eserleridir. "Ahbâru Mecnû'a" adlı müellifi meçhul kaynakta Endülüs tarihiyle ilgili ilk kaynaklardan bir araya toplanan önemli bilgileri bulmak mümkündür. Merrakuşî ve İbn İzârî'nin eserlerinde Endülüs tarihinin Hakem b. Hişam dönemiyle ilgili bazı konularda detaylı bilgiler bulunmaktadır. Makkârî'nin kitabı ise hacimli bir çalışmadır. Eserde Endülüs coğrafyası, Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi, Endülüs Emevî Devleti ve daha sonra kurulan emirlikler hakkında teferruatlı bilgiler verilmektedir.

Çalışmamızda İslâm coğrafyacılarının hazırlamış oldukları eserlerden de istifade ettik. Bu eserler ise: İbn Hurdâzbih (V.300/912)'nin "el-Mesâlik ve'l-Memâlik"i ve İstahrî (V.303/916'dan sonra)'nin "Mesâlikü'l-Memâlik"idir.

Konumuzla ilgili son dönem araştırmalarına bakacak olursak ülkemizde Hakem b. Hişam hakkında yapılmış ilmî, akademik bir çalışmaya rastlamadık. İslâm dünyasında da bu konuyla ilgili özel bir çalışmayla araştırmamız sırasında karşılaşmadık. Ancak çeşitli araştırmaların konumuzla ilgili bölümlerden istifade imkanı bulduk. Bu eserlerden bazıları M. Seyyid el - Vekil'in "el Ümeviyyûn beyne's - Şark ve'l - Ğarb", S. Abdülaziz Sâlim'in "fî Târîhi ve'l-Hadâratı'l -İslâm fi'l -Endelüs" ve "Târîhu'l -Müslimîn ve Âsâruhüm fi'l -Endelüs" tür.

Ülkemizde konumuzla ilgili yapılan çalışmalardan Mehmet Özdemir'in "Endülüs Müslümanları -1"adlı kitabı ve Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde yayınlanan "Endülüs" maddesi, İsmail Hakkı Atçeken'nin "Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr" isimli çalışması dikkat çekmektedir. Ayrıca Seyyid Muhammed İmamuddin'in "Endülüs Siyasi Tarihi" adıyla Türkçeye çevrilen kitabı, Philip K. Hitti'nin "Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi" adıyla terceme edilen eseri sıkça başvurduğumuz çalışmalardır.

3. HAKEM B. HİŞÂM DÖNEMİNE KADAR ENDÜLÜS

3.1. Endülüs'ün Fetih Süreci ve Valiler Dönemine Genel Bir Bakış

Hulefâ-i Râşidîn döneminden başlayıp Emevî halîfesi Velîd b. Abdülmelik dönemine kadar devam eden uzun ve meşakkatli askerî seferler sonucunda Kuzey Afrika ve Mağrib'in fethi tamamlanmıştır. Amr b.el-Âs ve Abdullah b. Sa'd b.Ebî Serh'in fetih hareketleri sonucu Mısır ve İfrîkiyye'nin bir kısmı fethedilmiştir. Daha sonra ise Emevîler döneminde Ukbe b. Nâfi bu bölgede uzun yıllar süren mücadeleler sonunda yeni şehirler fethetmiştir. 69-85/688-705 yılları arasında 16 yılı aşkın İfrîkiyye bölgesinde valilik yapan Hassân b. Nû'man el Ğassânî, İfrîkiyye fetihlerini daha ileri noktalara götürmüş, Mağribü'l Ednâ² ile Mağribü'l Evsat'taki³ bir çok bölgeyi fethetmiştir. Kartaca Rumlarını mağlup ederek buraları ele geçirmiş, Berberî asıllı Kâhine ile uzun süren mücadeleler yapmıştır.

Mûsâ b. Nusayr, beraberinde gönüllülerden meydana gelen bir orduyla bu bölgede daha önceki valiler tarafından başlatılan fetihleri devam ettirmiş ve bazı önemli şehirleri fethetmiştir. Özellikle Mağribü'l - Evsat ve Mağribü'l - Aksâ'da ⁴gerçekleştirdiği fetihlerle hem bu bölgedeki İslâm hakimiyetini istikrara kavuşturmuş, hem de Emevî devletinin sınırlarını Atlas Okyanusu kıyılarına kadar ulaştırmıştır. Karadaki başarılı fetih hareketlerinin yanı sıra Mûsâ b. Nusayr, Akdeniz'de stratejik önemi olan adalara ve Bizans deniz üslerine önemli deniz seferleri düzenlemiştir. Artık İslâm ordularının bundan sonraki hedefi İspanya idi.⁵

Endülüs, Akdeniz'in batı kısımlarında yer alan İberik (İberya) yarımadasının Arapça ismi olarak bilinmektedir. Günümüzdeki İspanya ve

² Bu günkü Tunus'un tamamını ve Cezayir'in doğusunda kalan bazı bölgeleri içine alır.bkz.:Nâsırî Ahmed Halid,*Kitâbü'l-İstikâ li Ahbâri Düveli'l- Mağribi'l-Aksâ*, Dâru'l Beydâ,2001 I,77

³ Bu günkü Cezayir'in bulunduğu topraklardır.

⁴ Bu günkü Cezayir'in batısında kalan,kuzeyde Akdeniz ve Cebeli-Târık boğazından başlayarak batıda Atlas Okyanusu boyunca uzanangeniş bir ülkedir.İbnü'l-İzarî,Mağrib'in en uzak ülkesi olan bu bölgeyi Tanca şehrinden başlatır ve Selâ şehrinde sonlandırır.bkz.:İbnü'l-İzarî,*el Beyânü'l- Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*,thk,G.S.Colin,E Levi Provençal,Beyrut,1983 I,5

⁵ İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002, s. 43

Portekiz'e ait topraklara Arap tarihçileri ve coğrafyacılarının verdikleri isimdir.⁶ Yunanlılar bu yarımada ad olarak İberyâ, Romalılar ise İspanya ismini vermişlerdir.⁷ Jeopolitik konumu itibariyle çok önemli bir yere sahip olan bu bölge Kuzey Afrika'yı Avrupa kıtasına bağlıyordu. İslâm devletinin sınırlarını genişletmek amacını güden Müslümanlar, doğuda Çin topraklarına kadar uzanmışlardı. Batıda ise Kuzey Afrika'nın fethinin ardından önce İspanya daha sonra da Avrupa'nın fethinin planlanması Müslümanların mahallî hakimiyet fikrinden dünya hakimiyeti fikrine intikal ettiklerini göstermektedir.⁸ İbn Haldûn ise Mûsâ b. Nusayr'ın İspanya üzerinden doğuya doğru hareket edip İstanbul'u fethettikten sonra hilâfet merkezi olan Şam'a ulaşma projesinden bahseder.⁹

Mûsâ b. Nusayr, 91 yılı Ramazan ayında (Temmuz 710) Endülüs'ü fetih projesinin ilk adımı olarak Tarîf b. Mâlik adlı Berberî komutanı 400 piyade ve 100 süvariden meydana gelen bir birliğin başında Endülüs'e gönderdi. Bu birliği oluşturan askerlerin büyük çoğunluğu Berberî asıllı idi. Tarîf b. Mâlik, dört gemiyle İspanya'nın güney kıyılarındaki bir adaya sefer düzenledi. Sonradan "Cezîretü Tarif " veya "Cezîretü Tarîfa " diye adlandırılan bu adayı fethetti. Tarîf, bu seferden bol miktarda esir ve ganimetle geri döndü.¹⁰

Mûsâ b. Nusayr, azatlısı ve Tanca valisi olan Berberî asıllı Târik b. Ziyâd'ı Endülüs'e gidecek orduya komutan tayin etti. 7000 kişiden oluşan bu ordunun büyük çoğunluğu Berberî idi. Sadece 300 civarında Arap askeri bulunuyordu.¹¹

Târik b. Ziyâd, İspanya'nın güney bölgelerine ulaştıktan kısa bir süre sonra kuzeye doğru Kurtuba üzerine harekete geçti. Vizigot kralı Rodrigo'nun ordusuyla Şezûne (Sidonia) şehri yakınlarındaki Lekke vadisinde karşı karşıya geldiler. Sekiz gün devam eden çetin bir savaş sonunda Vizigot ordusu yenildi.

⁶ İstahrî, *Kitâbü Mesâlikü'l- Memâlik* Nşr.M. J.De Goeje, Leiden, 1927, s.36,37; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, 1990, I, 311

⁷ G. S. Colan, *el-Endelüs*, Beyrut, 1980, s. 17

⁸ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara 1994, s.12,13

⁹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde, Beyrut 1988, IV, s.117

¹⁰ Nüveyrî, *Nihayetu'l - Ereb*, thk: Hüseyin Nassar, Kahire 1983, XXIV, 45 ; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1997, I, 219 ; *Ahbâru Mecmû'a*, (Müellifi Meçhul), thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut, 1981, s.16

¹¹ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 17; Makkarî, age, I, 231.

Rodrigo, nehirde boğuldu veya ortadan kaybolup izini kaybettirdiği de nakledilir. Böylece 92/711 yılı Ramazan ayının 28. günü başlayan savaş aynı yıl Şevval ayının beşinci günü bitti.¹²

Ertesi yıl (93/712) Mûsâ b. Nusayr, 18.000 kişilik ordusuyla Endülüs'e gitti. Amacı ise hem Târik b. Ziyâd'a yardımcı olmak, hem de onun gidemediği şehir ve bölgeleri fethedip Endülüs'ün fethini tamamlamaktır.¹³ Mûsâ b. Nusayr, 93/712 yılında Endülüs'e geçip Târik b. Ziyâd'la buluşmadan önce bir yıl fetihler yapan Mûsâ b. Nusayr 94/713 yılından itibaren yaklaşık bir yıl Târik ile birlikte İspanya'nın kuzey bölgeleri ile güney Fransa topraklarında fetihler gerçekleştirmiştir. Böylece İspanya'nın tamamına yakını fethedilmiş oldu. Sadece Cillîkiyye'nin uç tarafında dağlık küçük bir bölge olan Asturias kalmıştı. 3 yıl gibi kısa bir süre içinde tüm İspanya'nın fethedilmesi ve Fransa içlerine kadar ilerlenmiş olması İslâm fetih siyaseti açısından önem arz etmektedir. Böylece Müslümanların batıdan Avrupa'ya geçiş noktasındaki stratejik önemi olan İspanya Müslümanların eline geçmiş oldu.¹⁴

İspanya yarımadasında idârî işler, Kayravan'da oturan Mağrib genel valisinin itibari olarak emri altında çalışan bir valinin eline bırakılmış bulunuyordu. Bazı durum ve olaylarda bu valinin tayini doğrudan doğruya Dimeşk'teki Emevî Halîfesinden çıkmış Mağrib valisinin yetki ve sorumluluğuna bırakılmıştı.

Halîfe Velîd b. Abdülmelik'in daveti üzerine Mûsâ b. Nusayr yanında Târik b. Ziyâd, ileri gelen komutanlardan bir grup sahabeden ve tabiinden bazı kişilerle birlikte Şam'a döndü. Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'ten ayrılırken oğlu Abdülazîz'i vali olarak bıraktı.

Endülüs'te bundan sonra "Valiler dönemi (95/714) (139-756)" diye bilinen devir başladı. Yaklaşık 21 tane valinin görev yaptığı 42 yıl kadar devam eden bu dönemde yeni bir toplum yapısının temeli atılmış, özgür bir dinî ortam

¹² *Ahbâru Mecmû'a*, s. 18-19; Nüveyrî, age, XXIV, 48.

¹³ Makkârî, age, I, 233; Atçeken, age, s. 67.

¹⁴ Makkârî, age, I, 233

oluşturulmuş, fetihler devam etmiş ve İslâm tarihinde ilk defa İslâm orduları Fransa içlerine kadar sefer düzenlemişlerdir.

Bu olumlu gelişmelerin yanısıra valiler döneminde gerek çeşitli Arap kabileleri arasında, gerekse Araplarla Berberler arasında asabiyye savaşları yaşanmıştır. Bunun sonucunda Endülüs'ün kuzeyinde Müslümanların otoritesinde bir zayıflama başgöstermiştir. İç çekişmeler siyasî, sosyal ve ekonomik hayatta da olumsuz etkiler meydana getirmiştir. Kabileler ve soylar arasındaki düşmanlıklar derinleşmiştir.¹⁵

3.2. Endülüs Emevî Devletinin Kuruluşu ve I. Abdurrahman b. Muâviye Dönemi

Şam'da Emevî devletinin yıkılmasından sonra onları yıkan Abbasîler, Endülüs'ü hakimiyetleri altında tutamadılar. Emevîlerin son yıllarında bu bölgede Yemenîler ve Mudarîler arasında anlaşmazlık baş göstermiş, Ebu'l-Hattar 125/743 senesinde idareyi eline geçirmişti. Ancak 127/745 yılında Mudarîlerden olan Sümeyl b. Hatem ona karşı ayaklandı. Onu görevden alarak esir etti, kendilerinden birini Endülüs valiliğine getirdi. Fakat bu yeni vali, daha açık ifade ile bu ihtilalci iki sene sonra vefat etmişti. Bunun üzerine Yemenîler, Ebu'l-Hattar'ın yeniden valiliğe getirilmesini istediler. Yine ihtilaf çıktı, birlik kurulmadı. Böylece Endülüs dört sene valisiz kaldı.

Endülüs halkı kargaşa ve fitne iyice artınca Mudar kabilesinden Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri'yi başa getirmek hususunda anlaşılır (129/747). İki sene kadar istikrar devam etti. Anlaşma gereğince vali seçmek sırası Yemenî Araplara verilecek, kendilerinden birini başa geçireceklerdi. Ne var ki Sümeyl, duruma müdahale ederek onlardan çok sayıda kimseyi öldürdü. Bunun üzerine Yûsuf'a itaat etmek zorunda kaldılar, bu duruma kimse karşı çıkamadı. Yûsuf, Endülüs'ün idaresini Abdurrahman b. Hişâm'a mağlup oluncaya kadar elinde bulundurdu (139/765).

¹⁵Endülüs'te valiler dönemi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları-1*, s. 29-57

Emevî devleti yıkılıncaya kadar durum bu şekilde devam etti. Onları yıkan Abbasîler, Ümeyyeoğullarının peşini bırakmadılar ve çeşitli işkencelerle onları kılıçtan geçirdiler. Abbâsîlerin elinden kurtulan Emevî gençlerinden Abdurrahman b. Muâviye Endülüs'e geçerek orada Endülüs Emevî Devletini kurdu. Onun kurduğu devletin kültür ve medeniyeti, yeni Avrupa medeniyetinin kaynağı olmuştur.

Abdurrahman, Endülüs'e gidinceye kadar yolda pek çok zorluklarla karşılaştı. Endülüs valisi Yûsuf'un babası olan Kuzey Afrika valisi Abdurrahman b. Habib el-Fihri, onu yakalamak için çok sıkı tedbirler aldı. Berberî kabilelerinden Miknase'ye sığınmak istedi; ancak onların kötülüklerine maruz kaldı, sonra Berberî Zenata kabilesine sığındı, onlar kendisini iyi karşıladılar. Söylendiğine göre Abdurrahman, Nefzave kabilesinde bulunan dayılarının yanına gitmiş, onlar kendisine ikramda bulunmuşlardır.

Abdurrahman, buradan Endülüs'teki Emevîlerle mektuplaşarak, güzel vaatlerde bulunup onları kendi etrafında toplanmaya çağırırdı. Onlar da bu çağrıya olumlu cevap vererek Abdurrahman'ı getirmek üzere bir gemi gönderdiler. Abdurrahman'a gelip halkın bağlılığını anlattılar ve onu da alarak Endülüs'e döndüler.¹⁶ Bu sırada Endülüs Emîri Yusuf b. Abdurrahman el-Fihri idi. Abdurrahman'ın Endülüs'te devletin başına geçme çalışmalarında kölesi Bedr'in de yardımı oluyordu. Abdurrahman, kıtlık ve bölünmenin sebep olduğu Endülüs'teki kötü durumu lehine kullanmayı bildi. Mudarî ve Yemenî kabilelerin arasındaki çekişmeleri başarılı bir şekilde kullanarak 138/755 yılında bu ülkeye girmeye muvaffak oldu. Bir süre sonra da Yemenî kabileleri kendi tarafına çekmeyi başardı. Yusuf el-Fihri, ona karşı kin besliyordu. O, şehir şehir Endülüs'ü ele geçirmeye devam etti. Nihayet Kurtuba'ya girip vali Yusuf el-Fihri'nin idaresine son verdi.¹⁷ Böylece "Endülüs Emevî Devleti" kurulmuş oldu.

Abdurrahman, Kurtuba'ya yerleşti. Devlet merkezi olarak Kurtuba'yı seçti. İspanyolca adı Cordoba olan şehir, Atlas Okyanusu'nun 200 km. uzağında

¹⁶ İbnü'l- Esfir, İzzüddîn Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't- Târîh*, Beyrut, 1987, V, 494

¹⁷ Makkarî, age, I, 239 ; *Ahbâru Mecmû'a*, s. 57

ve deniz seviyesinden 100 m. yükseklikte Guadalquivir (Vâdilkebîr) nehrinin kenarında yer alır.¹⁸ Abdurrahman Endülüs'ü, Belensiye, Saragossa, Mursiye, Gırnata, Tuleytula, Mâride olmak üzere altı valiliğe ayırarak her birine bir vali tayin etmiştir. Yine bu vilayetler dörder sancağa ayrılarak,her birine vezir rütbesi ile sancak beyleri atanmıştır.

Endülüs'te bulunan Hristiyanların ileri gelenlerini getirterek onlarla anlaşmış,birikmiş vergilerin beş yıl içerisinde eşit taksitlerle ödenmesini sağlamıştı. İberik yarımadasının bir çok kıyılarında yeni limanlar, iç kısımlarda yollar,su kanalları, sayısız çeşme ve hamamlar yapılarak büyük bir îmar hareketine girişilmişti. Özellikle sanat ve eğitime önem verilmiş, demircilik, marangozluk, taşçılık, dülgerlik alanında büyük gelişmelere yol açmıştır.

Endülüs, Abdurrahman'ın idaresinde o çağın Avrupa'sının görüp işitmediği bir kalkınmanın içine girmiş bulunuyordu. Kendisi ilim ve irfan alanında eşsiz bilgiye sahip olduğu gibi,bu dallarda ün yapanları da çevresinde toplar, onları teşvik eder, her yönden desteklerdi. Büyük bir idarecilik kabiliyetine sahipti. Kurtuba'da yapılmasını emrettiği caminin resim ve planlarını kendisi yapmıştı. Abdurrahman cami yapımı kadar mektebe de önem vermiş, her şehirde bir cami, okul, hastane yapılmaya başlanmış, kitaplıklar kurulmuş, herkese parasız eğitim sağlanmıştı.

İlim ve bilim adamları ile sohbet ve danışmalara çok önem verirdi. Bu toplantılarda alınan kararları uygular,sık sık çarşı pazar dolaşarak teftişlerde bulunur ve idarede bulunanları uyarırdı.

Endülüs minberlerinden Abbâsîlere dua edilmesini ve hutbelerde Abbâsî halîfelerinin isimlerinin okunmasını yasakladı. Doğuda yıkılan saltanatlarını ihya etti, kaybettikleri hilafetin tezahürlerini ve eserlerini yeniledi. Abdurrahman, mezâlim mahkemelerini bizzat kendisi idare eder, güçsüzleri kuvvetlilere karşı korurdu. İhtiyaç için kendisine gelmiş olanları sofrasına davet eder, onlarla beraber yemek yerdi.

¹⁸ Thomas B. Irving, "Kurtuba", D.İ.A, İstanbul,1995, XXVI, 451

Bu yorucu çalışmalar içerisinde otuz üç sene dört ay saltanat sürdükten sonra 172/788 yılında vefat etti.¹⁹ On biri erkek, dokuzu kız olmak üzere geriye yirmi çocuk bıraktı. Ölümünden sonra bir taht kavgasını önlemek için altı vilâyet valisi ile yirmi dört sancak bey'ini, hakim ve vezirleri bir araya toplayarak onlara öğütler vermiş, yol göstermiş, üç oğlundan en küçüğü olan Hişâm'a saltanatı bıraktığını bildirmiştir.²⁰

Onun çağdaşı olan Abbâsî halifeleri, Mansûr, Mehdî, Hâdî ve Hârûn er-Reşîd'dir.²¹

3. 3. Hişâm b. Abdurrahman Dönemi

I. Abdurrahman'ın yerine oğlu Hişâm 172-180/788-796 yılında Endülüs Emevî tahtına geçti. Hişâm'ın annesi bir cariyedir. Babası, sağlığında onu yerine hükümdar olmak üzere veliaht tayin etmiş, Mâride şehri valiliğine getirmişti. Böylece onu iktidara hazırladı. Onu ihtiyatlı buluyor ve ona güveniyordu. Abdurrahman, Hişâm'ı büyük oğlu Süleyman'dan çok severdi. Bu durum kardeşler arasında kıskançlığa sebep olmuştur.²²

Makkarî, Hişâm'ı halka karşı adaletli davranması ve Müslümanların işlerine önem vermesi bakımından Ömer b. Abdülaziz'e benzetir. Nitekim zamanında büyük nüfuz sahibi olan fakihler onun yakınları arasına girmiş, devletin idaresinde büyük rol almışlardır. Bu fakihlerin en meşhuru, Berberî Mesmûde kabilesinden olan Yahya b. Yahya el-Leysî'dir. O, ilim için doğuya gitmiş, İmam Mâlik b. Enes'ten ilim tahsil edip ondan "Muvatta" isimli kitabını rivayet etmiştir. Endülüs'te fıkıh ve hadis ilimlerinde en büyük âlim o idi.

Hişâm, vali ve görevlilerin davranışlarını halktan sormak üzere güvendiği bazı adamlarını çeşitli bölgelere gönderiyordu. Memurlarından herhangi birisinin bir kimseye haksızlık yaptığı haberi kendisine ulaştığında

¹⁹ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966, X. 74

²⁰ İbn İzarî, age, I, 92 ; N.Kemal, *Büyük İslâm Târîhi*, sadeleştirilen: İhsan İlgar, İstanbul, 1975.s.367-368

²¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Târîhi*, trc. Komisyon İstanbul 1992, III, 40- 44.

²² İbnü'l-Esîr, age, V, 583

hemen onu azleder ve haksızlığa maruz kalana yardımcı olurdu. Aynı şekilde suç işlenmesine, kavga ve boğuşmalara mani olmak için de gece bekçileri görevlendiriyordu. Ayrıca suç işleyenlere ödetilen cezalardan toplanan paraları, şiddetli yağmur ve soğuğa dahi aldırmadan ısrarla camiye gidip cemaate katılan muttaki kimselere taksim etmeyi uygun gördü. Hastaların ziyaretine gider, kuzeydeki Hıristiyanlarla savaşıldığında orduya bizzat komuta ederdi. Halk ona “adaletli ve şefkatli kişi” (eş-Şeffik ve'l-Âdil) lakabını vermişti.²³

Hişâm, müttaki ve salih bir kişiydi. Zamanını, ülkesini refah ve hayra ulaştırmak için yaptığı çalışmalarla geçirdi. Kurtuba şehrini muhteşem yapılarla ve düzenli yemyeşil bahçelerle süsledi. Ömer b. Abdülaziz'in Endülüs valisi Semh b.Mâlik el Havlânî tarafından yaptırılmış olan köprüyü yeniledi. Hişâm onun yapısını o kadar sağlamlaştırdı ki yapıların sağlamlığı konusunda darbı mesel olmuştu. Babasının başlattığı camiye tamamlayıp ülkenin diğer taraflarında da başka camiler yaptırmıştır. Arapçanın yayılmasına çok gayret göstermiş; neticede Yahudi okullarında bile bu dilin okutulmasına başlanmıştı. Hişâm'ın tevazusu, Kurtuba sokaklarını dolaşıp halkının arasına karışacak, cenazelere iştirak edecek dereceye ulaşmıştı. Mezâlim duruşmalarını da bizzat idare ederdi.

Hişâm 180/796 yılında yedi sene dokuz ay (sekiz ay diyenler de vardır) hüküm sürdükten sonra vefat etmiştir. İbn Kesîr, onun emirlik süresinin altı yıl bir kaç ay olduğunu rivâyet etmektedir.²⁴ . Makkarî'nin de ifade ettiği gibi, o hayrı seven salih bir kişiydi, çok cihat yapmıştı.²⁵

Hişâm ölümünden bir yıl önce seçtiği oğlu Hakem'e şöyle nasihat etti: “Oğlum! Hükümdarlık Allah'ın bir kula en büyük lutfudur onu istediğine verir istediğinden alır. Mademki biz bu lutfu uğradık, Allah'a daima şükretmeliyiz. Onu memnun etmek için daima insanlara iyilik edelim. O zaman Allah da bizimledir. Zengin,fakir diye adaletinde bir başka ölçü kullanma. Askerlerin memleketinin koruyucusu olsun, zalimlerin değil, çiftçileri daima korusun, en büyük

²³ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 110

²⁴ İbn Kesîr, age., X, 74

²⁵ Makkarî, age, I, 338

rızkđ bize hazırlayan onlardır. Halk idarende mesut olursa sen de taht ve tâcında mesut olursun!”

Bu sözler baba nasihati olmasının yanında tecrübe süzgecinden geçmiş hakikat ve idare düsturları idi. Dindar,adaleti seven, itidalli bir hükümdar olan Hişâm otuz yaşında babasının yerine taht’a geçmiş, yedi yıllık kısa bir saltanattan sonra hayata gözlerini yummuştur.²⁶

²⁶ İbn İzarî, age, II, 92

I. BÖLÜM

HAKEM B. HIŞÂM'IN HAYATI VE İÇ SİYASETİ

1. Hakem b. Hişâm'ın Doğumu ve Nesebi

Tam ismi Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân dır. Künyesi, Ebu'l-Âsî olup 154/771 yılında Kurtuba'da dünyaya geldi.²⁷ Lakâbı ise “ er Rabazî”dir.

Ümmü Veled bir cariye olan annesi Zuhruf, aslen İspanyol asıllı idi.²⁸ Hakem, uzun boylu, dik burunlu, ince yapılı esmer bir kişidir.²⁹ Hakem, ileri görüşlü, celadet sahibi bir kimse idi.³⁰ Karakter olarak ise cesur, korkusuz, edîb, açık ve düzgün konuşan bir hatip, çok iyi bir şair, saldırılara karşı uyanık, dikkatli hayır sever, dürüst, devlet idaresinde hayli sert, düşmanları etkisiz hale getirmede oldukça maharetli bir devlet adamı idi.³¹

Hakem b. Hişâm'ın gençlik dönemiyle ilgili olarak kaynaklarda yeterli malumat bulunamadı. Hakem b. Hişâm'ın çocuklarının yirmisi erkek, yirmisi de kız olmak üzere kırk olduğu kaynaklarımızda yer almaktadır.³²

2. Emirlik Öncesi Faaliyetleri

Kendisi yaşça büyük olmasına rağmen babasının, küçük kardeşi Hişâm'ı veliaht tayin etmesi ağabeyi Süleyman'ı kızdırmıştı. Süleyman ve kardeşi Abdullah, küçük kardeşleri Hişâm'a başkaldırdılar. Yaptıkları savaşlar neticesinde bir sonuç alamadılar. Daha sonra Süleyman Endülüs'ten çıkmasına karşılık babasının mirasından kendisine düşen pay olarak veya tarihçilerin ifadesiyle babası Abdurrahman'ın mirasını paylaşma konusunda anlaşmaya

²⁷İbn İzarî, *age*, II, 68; Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Müslimin ve Âsâruhum fi'l-Endelüs*, Beyrut 1981, s. 226.

²⁸Mehmet Özdemir. “*Hakem I*” ,D.İ.A, İstanbul, 1997, XV, s. 173

²⁹İbn İzarî, *age*, II, 102; M. Seyyid el-Vekîl, *el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut, 1995 II, 188; Nüveyrî, *age*, XXIII, 374.

³⁰İbnü'l-Esir, *age*, V, 466.

³¹Makkarî, *age*, I, 339; *Ahbâru Mecmû'a*, s. 113.

³²Makkarî, *age*, I, .341 ; İbnü'l - Esîr, *age*, V, 466

varmak için hükümdarın kendisine altmış bin dinar vermesi şartıyla bağışlanmasını teklif etti.³³

Teklifi kabul edilen Süleyman, ailesi ve çocuklarıyla birlikte bir gemiye binerek Kuzey Afrika'ya geçti. Daha sonra kardeşi Abdullah da aynı yolu izleyerek Kuzey Afrika'ya hareket etti. Bunun üzerine Hişâm, oğlu Hakem'i Tuleytula'ya vali tayin ederek bölgede hakimiyetini tesis etmiş oldu.³⁴

Hakem ve kardeşleri babalarının emirliği döneminde aktif olarak devlet işlerinde görevler almışlar, kimi zaman bir komutan olarak kimi zamanda da vali olarak babalarına yardımcı olmuşlar. Aynı zamanda da kendilerini geliştirip yetiştirmişlerdir.

Hakem, Emîr olduktan sonra babasının rakipleri olan amcalarıyla da bir hayli mücadele etmiştir. Belki bu yıllardaki tecrübeleri amcalarıyla olan mücadelesinde kendisine yardımcı olmuştur.

3. Hakem b. Hişâm'ın Emirliğe Tayini

Endülüs Emevî Devletinin ikinci Emîri olan Ebu'l-Velîd Hişâm b. Abdurrahman, 3 Safer 180 (17 Nisan 796) tarihinde vefat etmiştir. Hükümdarlığı sekiz yıl süren Hişâm, otuz altı yaşında,³⁵ diğer bir rivayete göre ise kırk yaşında³⁶ vefat etmiştir.

Hişâm'ın vefatı üzerine Ebu'l-Âsî Hakem b. Hişâm, yirmi altı yaşında hükümdar olarak göreve başlamıştır.³⁷ Bey'at alması ise 14 Safer 180/ 28 Nisan 796 tarihinde tamamlanmıştır.³⁸

Babası Hişâm, Hakem'den büyük ağabeyi Abdülmelik olduğu halde emirlik görevini daha iyi yapacağı düşüncesiyle ikinci oğlu Hakem'i yerine

³³ İbn İzarî, age, II, 92-94.

³⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1989, IV, 161-162.

³⁵ Nüveyrî, age, XXIII, 359; el-Haccî Ali Abdurrahman, *et-Tarîhu'l-Endelüsî, Dimeşk 1997*, s. 230.

³⁶ A. Huici Miranda, "*Kurtuba Emevî Emirliği'nin Kuruluşu*" çev: Kasım Turhan-Ufuk Uyan, İstanbul 1997, III, 300; Sa'dûn Nasrullah, *Tarîhu'l-Arab es-Siyâsî fi'l-Endelüs, Beyrut, 1998*, I, 74.

³⁷ İbnü'l-Abbâr, *el-Hulletü's-Siyerâ*, thk. Hüseyin Mu'nis, Kahire 1985, I, 43.

³⁸ S. Abdülaziz Sâlim, *fi Târihi Hadarâti'l-İslâm fi'l-Endelüs*, s. 352.

veliaht tayin ettikten sonra 180/796 yılında kırk yaşında iken vefat etti. Hakem'in kardeşleri de onun emirliğini kabul ettiler ona emirlik hususunda zorluk çıkarmadılar.³⁹

Hakem'in emirliğine bey'at tarihi ile ilgili olarak farklı birkaç rivayet vardır. Bunlardan birincisi babasının vefat ettiği günde yani 3 Sefer 180'de kendisine bey'at edildiğidir.⁴⁰ Diğerleri ise babası vefat ettikten sonra Sefer ayının 14'ünde Cuma günü H. 180/796'da Emîr tayin edildiği rivayeti,⁴¹ üçüncüsü ise Ebu'l-Âsî Hakem b. Hişâm'ın Sefer ayının 8. günü Pazar gecesinde babasının vefatından sonra H. 180/796 yılında 26 yaşında iken Emîr tayin edildiğidir.⁴²

Biz bu rivayetlerden birincisini, yani İbnü'l - Esîr'in *el-Kâmil*'in de rivayet ettiği gibi babasının vefat ettiği günde kendisine bey'at edildiği rivayetin daha güçlü olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü o günün şartlarını düşünecek olursak ve babasının da vefat etmeden önce Hakem'i veliaht olarak nasbettiğini bildiğimize göre bu görüş daha kuvvetli bir ihtimaldir. Babası, onu ölmeden kadıların ve devlet adamlarının vazifeye getirilmesinden sorumlu tutmuştur.⁴³

Hakem b. Hişâm, emirliğe tayin edilip göreve başladıktan sonra önceki Hacib Abdülvahid'in oğlu Abdülkerim'i hâcib olarak atamıştır. Hakem'in devleti idare ederken, kendisine yardımcı olan devlet erkanının isimlerini aşağıda vereceğiz:

a. Komutanları :

1. İshak b. Münzir
2. Abbas b. Abdullah
3. Abdülkerim b. Abdülvahid

³⁹ İbrahim Beydûn, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi İspanya Beyrut* 1986 s. 218.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, age, V, 308; Harnandez, *el-İslâm de al-Andulus, Madrid* 1992, s. 96.

⁴¹ İbnü'l-Abbâr, age, I, 43.

⁴² M. Seyyid el-Velid, age, II, 188; M. Abdullah İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 2.baskı, Kahirre 1988, II, .230; Sa'dûn Nasrullah, age, I, 73.

⁴³ M. Seyid el-Vekil, age, II, 188.

4. Furdays b. Süleyman

5. Said b. Süleyman

b. Kadıları:

1. Mus'ab b. İmran

2. Ömer b. Beşir

3. Ferec b. Kinâne

4. Beşir b. Katan

5. Abdullah b. Musa

6. Muhammed b. Telid

7. Hamid b. Muhammed b. Yahya

c. Yazıcıları:

1. Futays b. Süleyman

2. Ataf b. Zeyd

3. Haccâc b. Akîf

d. Hâcibi (Başbakanı):

1. Abdülkerim b. Abdülvahid b. Muğîs⁴⁴

4. Hakem b. Hişâm Döneminde İç Durum

İç duruma geçmeden önce Hakem b. Hişâm'ın karakterleri, özellikleri, iç siyasetteki konumunu ele almak uygun olacaktır. Seyyid Abdülaziz Sâlim'in tesbitine göre Arap tarihçileri onun basiretli, sağduyulu, kesin kararlı, dirayetli

⁴⁴ Muhammed Abdullah İnan, *el-İhatatu fî Ahbari Ğirnata, Kahire, 1973, I, 480.*

ve takvası üzerinde fikir birliğindedirler.⁴⁵ Ayrıca o, devlete itibar ve güç kazandırmış, hakka karşı boyun eğen, fesahat ve belağatta üstün bir insan olarak tanınırdı. Buna rağmen bazı tarihçiler, ondan şu şekilde bahsetmektedirler:” O, günahkar, müsrif, çirkin ve kötü işleri çok olan, zararlı pek çok icraatı olan ceberût birisidir”⁴⁶

Makkarî, İbn Hazm’ın “Hakem, açıkça günah işleyen, günahlarını gizlemeyen, kan dökmekten çekinmeyen bir hükümdardı. Bu sebeplerden dolayı âlimler ve halk kendisine isyan etti. Ancak Hakem b. Hişâm daha sonra tövbe etmiş ve bütün bu kötü huy ve davranışlarını terk etmiştir” dediğini nakletmektedir.⁴⁷

Yine Hakem b. Hişâm hakkında Ahbâru Mecmû’a yazarı şöyle demektedir.: “O, ilk defa otorite ve gücünü kuvvetlendirmede aşırı giden, eğlenceye ve avlanmaya çok düşkün birisiydi. O içki arkadaşları ve şairlerin meclisinde bulunmayı, fakihlerin ve âlimlerin meclisinde bulunmaya tercih ederdi. Aynı şekilde o, mülk, gurur ve kibri içine kadar işlemiş, övünmede ve lükste aşırı giden, insanlardan uzak olan birisiydi”. Bunun için âlimler ona karşı sert tutum içerisine girdiler ve onun bu tür kötü davranışlarını insanlar içerisinde dile getirmeye başladılar.⁴⁸

Hakem b. Hişâm’ın Kurtuba’daki sarayının karşısındaki nehrin kıyısındaki bin adet iyi cins soylu atı vardı. Bunların özel bakıcıları da mevcuttu. Bu atları olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere hazır bekletirdi. Güçlü ve düzenli bir polis teşkilatı oluşturmuştu. Ayrıca devlet adına çalışan ve insanların hal ve durumlarını kendisine haber veren gizli bir hafiyeye teşkilatı da kurmuştu.⁴⁹

Hakem b. Hişâm’ın emirliği devri üç önemli özelliği ile dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, dedesi Abdurrahman devrinde olduğu gibi iç karışıklıkların çokluğudur. İkincisi, Hakem’in kendisinden önceki Emevî

⁴⁵ Seyyid Abdülaziz Sâlim, age, s. 226.

⁴⁶ Merrakuşî, *el-Mu’cib, fî Telhisi Ahbari’l-Mağrib*, thk. Said el-Uryan, Kahire, tsz., s. 44; Ziriklî, *el-A’lâm Kâmûsu Terâcim*, Beyrut 1969, II, 297.

⁴⁷ Makkarî, age, I, 343.

⁴⁸ *Ahbâru Mecmû’a*, s. 113.

⁴⁹ M. Seyyid el-Vekil, age, II, 189.

hükümdarlarından daha çok cihat ve askeri seferlere önem vermesidir. Üçüncü önemli özelliği ise onun ulemâ ile iyi geçinmeyişi ve onların nefretini kazanacak derecede ilgisiz kalmasıdır.

Aynı zamanda babasının da kadılığını yapmış olan Mus'ab b. İmran'ın vefatıyla ilgili üzüntülerini cariyesi Aceb şöyle anlatır: “Hakem b. Hişâm, kadının vefatını öğrendiği zaman büyük bir moral bozukluğu yaşadı ve çok şiddetli bir şekilde üzüldü, tedirgin oldu. Gece yarısında uyandığımda onun yatakta olmadığını fark ettim, onu bulmak için çıktım. Evin bir köşesinde namaz kılıyordu. Onunla bu konuyu konuşmak için oturdum. Hakem, secdede o kadar uzun durdu ki oturduğum yerde uyuya kalmışım. Sonra uyandım, baktım hala secdedeydi, ben tekrar uykuya dalmışım. Beni sabah namazı için uyandırdığında kendisini bu kadar etkileyen şeyin ne olduğunu ona sorudum. Bana, büyük bir problem ve büyük bir musibetin olduğunu söyledi. Allah, bana bir kadı lütfetmişti, onun sayesinde halkın işlerini, adaletini yerine getiriyordum. Ancak o vefat etti. Allah'a onun gibi adaletli bir kadı nasip etmesi için dua ettim” dedi.

Sabah olduğu zaman vezirlerini toplayarak onlara halkın adalet işlerini yerine getirecek, onların işlerinde kendilerine yardımcı olacak ve dürüstlükte eski kadıyı aratmayacak birini bulmalarını söyledi.

Mâlik b. Abdullah el-Kuraşî, Muhammed b. Beşir adında birini teklif etti. Bu zat, Bace şehrinde katiplik yapıyordu.

Hakem, bu şahsın faziletini, takvasını anladı ve kadılık makamına tayin etti. Gerçekten yeni kadı, önceki kadıyı aratmayacak şekilde adaletli ve dürüst davranıyordu.⁵⁰

Hakem b. Hişâm'ın en önemli meziyetlerinden birisi adaletli olmak hususundaki aşırı titizliğidir. Yukarıda anlatılan hadiselerde Hakem'in adalete, kadıya ve onun verdiği kararlara son derece saygılı davrandığını göstermektedir.

⁵⁰ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 113- 115.

Zaten bir ülkenin ayakta durabilmesi için iki unsurun büyük önemi vardır. Bu da ülkenin âlimleri ve amirlerinin dürüst ve adil olmasına bağlıdır.

Hakem b. Hişâm ve Muhammed b. Beşir'in adaletleri ile ilgili şöyle bir hadise nakledilir:

Abbâs b. Abdullah b. Mervan el-Kuraşî, vali Hakem b. Hişâm'ın sevdiği yakın dostlarından birisidir. Halktan birisi, mahkemeye başvurarak bu zatın kendisine ait küçük bir köyü elinden aldığını ve geri vermediğini iddia ederek şikayette bulunur. Dava görülmeye başlanır, bu sırada gelişmelerin aleyhine sonuçlanacağını tahmin eden Abbâs b. Abdullah hemen arkadaşı Hakem'in huzuruna giderek ve kendisine bu konuda yardımcı olmasını, davaya müdahil olmasını rica eder. Aynı zamanda kadının davayı incelemedeki tutumundan da şikayetçi olur. Hakem b. Hişâm, arkadaşına şöyle der: "Eğer kadının uygulaması doğru değilse, senin bana olan yakınlığını bildiği için evinde kabul eder senin iddialarını kendi evinde dinler. Sen, şimdi kadının evine git ve mahkeme konusunda bana anlattığın şikayetlerini ona da anlat. Bakalım seni evinde kabul edecek mi? Eğer seni evinde kabul eder ve şikayetini dinlerse ben de onu görevinden alacağım" dedi.

Hakem, olacıklara şahit olmaları için etrafındaki bazı adamlarını da Abbâs b. Abdullah'la beraber gitmeleri için görevlendirdi. Abbas, Hakem'in huzurundan kadının evine gitmek üzere ayrıldı, bir taraftan da boğazı kurumuştu, zor yutkunuyordu. Kısa bir süre sonra kadının evine geldi. Kapıyı çaldı. Kapıyı yaşlı bir kadın açmış, ne istediğini sormuştu. Abbas, ona kadı ile görüşmek istediğini söyledi. Yaşlı kadın, kapıya gelen kişinin isteğini kadıya söyleyince kadı onu azarladı ve "Ona git söyle, eğer bir isteği varsa diğer insanlar gibi mescide gelsin, eve gelmesine gerek yoktur" dedi. Hadiseye şahit olan Hakem b. Hişâm'ın görevlileri saraya giderek durumu anlatınca Hakem rahat bir nefes aldı ve kadının davranışını takdir ederek büyük sevinç duydu. Kadı hakkında beslediği duygularında yanılmadığını iyice anladı.⁵¹

⁵¹ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 116.

Buraya kadar Hakem b. Hişâm'ın devlet işlerinde adalete gösterdiği hassasiyeti değişik olaylarda görmüş olduk. Bundan sonra ise askerî alanda yaptığı birtakım yeniliklerden bahsetmek uygun olacaktır.

Müslümanlar, İspanya'yı fethetmeye başladıkları tarihten itibaren Endülüs'te görev yapan valilerin düzenli bir orduları yoktu. Gelişen olaylara göre asker toplanır ve birlikler oluşturulurdu.

Hakem b. Hişâm, sarayının karşısındaki nehrin kenarında her an sefere hazır halde bekleyen bin at beslettiği, çıkan herhangi bir tehlike anında onlardan yararlandığı rivayet edilmektedir. Endülüs'te ihtişam ve debdebe içinde içinde yaşayan ilk emirdir.⁵²

Bu atların sayısı konusunda tarihçilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu savaşa hazır olarak bekletilen atların on bölüğe ayrıldığını ve her bölüğün başında bir komutan bulunduğunu zikretmektedirler. Tarihçilerden bir kısmı, bu özel birliklerin sayısının toplam bin süvari olduğunu zikrederken, bir kısmı da iki bin olduğunu ileri sürmektedirler. Bu birlikler devletin bekâsını sağlamak amacıyla isyanları bastırmak için kullanılmışlardır.⁵³

Hem günümüzde hem de geçmiş devletlerin vazgeçilmez kurumlarından biri olan, aynı zamanda devletin ayakta kalabilmesi için çok önemli olan haber alma yani istihbarat teşkilatını Endülüs'te ilk defa kuran Emîr yine Hakem b. Hişâm'dır. Hakem'in şahsına ve devleti aleyhine yapılan faaliyetlerden haberdar olmak ve insanların hareket ve davranışları hakkında bilgi sahibi olmak için kurmuş olduğu güçlü ve düzenli bir polis teşkilatı vardı.⁵⁴

Tarihçilerden bir kısmı, Hakem'in âlimlere karşı ilgisiz kaldığını, dinî vazifelerini yerine getirmediğini, fakat onun doğru, adaletli, dürüst bir yönetici olduğunu belirtmişlerdir. Nakledeceğimiz şu rivayette Hakem'in âlimlerden birinin tavsiyesine uyarak gazabını, öfkesini yendiğini göstermektedir:

⁵² Makkarî, age, I, 341; S. Muhammed İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi çev: Yusuf Yazar*, Ankara 1990, s. 110.

⁵³ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 117- 118; Nüveyrî, age, XXII, 41.

⁵⁴ M. Seyyid el- Vekil, age, II, 189.

Endülüs fakihlerinden olan Ziyâd b. Abdurrahman, bir gün Hakem b. Hişâm'ın huzuruna çıkmıştı. Hakem, hizmetçilerinden birinin istediği kitabın kendisine verilmiş tarzını beğenmeyerek hizmetçinin elinin kesilmesini emretmişti. Yanında bulunan fakih Ziyâd b. Abdurrahman şöyle dedi: "Allah Emri yüceltsin. Mâlik b. Enes, bana Allah Resulünün şöyle dediğini nakletti: Kim, yapmaya gücü yettiği halde gazabını yenersen, Allah Teâlâ kıyamet gününde onu güven ve iman ile doldurur." Hakem bu hadisi şerifi duyunca hizmetçinin bırakılmasını emretti ve onu affetti. Arkasından Ziyâd b. Abdurrahman'a şöyle dedi: "Allah, bu yaptığımın senin bana anlattığını yapmaya mâlik midir?" Ziyâd: "Evet, Allah bunu yapmaya kâdirdir" dedi.

Ayrıca Hakem b. Hişâm yüzüğüne, "Hakem, Allah'a ve onun korumasına güvenir" diye yazdırmıştı.⁵⁵

Hakem b. Hişâm, ülke içerisinde çıkan herhangi bir isyanı anında bastırmak için hemen harekete geçerdi. Bu isyanı bastırmak için ya bizzat kendisi ordunun başında harekete geçer veya komutanlarına emrederdi. Bir seferinde Mâride valisi Berberîlerden bir gurubun isyan ettiği haberini kendisine bildirdi. Hakem, bu haberden korktu. Komutanlarından birini çağırarak ona : "İsyancıyı tanıyor musun?" dedi. Komutan "evet tanıyorum" dedi. Bunun üzerine Hakem: "Git bana o isyancının başını getir. Eğer onun başını getiremezsen senin başını keserim" diyerek tehdit etmişti. Komutan, olayı anlatmaya devam ederek şöyle diyor: "Ben Hakem'in huzurundan çıkarken bana tekrar seslenerek, "ben, sen gelinceye kadar bu oturduğum yerden ayrılmayacağım" dedi. Onun bu tavrından dehşete kapıldım. Derhal harekete geçtim. İsyancıyla karşılaştığım zaman onun yenilmesi zor bir adam olduğunu anladım. Aramızda şiddetli çarpışmalar oldu. Bazen geri çekilmeyi düşündüğümde aklıma halifenin "Aksi takdirde kendi başını getir" sözünü hatırlıyordum. Aramızdaki savaş dört gün devam etti. Allah, bana zafer nasip etti. İsyancının başını halifeye getirdiğim zaman hâlâ o yerde oturduğunu gördüm. Hizmetçiler, onun sadece abdest ve namaz için oturduğu yerden kalktığını bana söylediler."⁵⁶

⁵⁵ el-Makkarî, age, I, 341.

⁵⁶ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 119; Nüveyrî, age, XXIII, 374 ; M. Seyyid el-Vekil, age, II. 199.

Bu anlatılan olaydan biz, Hakem b. Hişâm'ın devlet işlerine verdiği önemi ve onun ne kadar kararlı bir devlet adamı olduğunu rahatlıkla anlayabiliyoruz.

Hakem'in yardımseverliği ve mazlumları koruması hakkında dikkat çekici olan bir hadise ise şöyle anlatılır: Kuzey sınır boylarında düşmanla çarpışan bir gurup müslümanın kadınlarıyla birlikte esir düştüğünü gören şair Abbâs b. Nâsîh esirlerin içerisinde bir kadının: "Ey Hakem, seni yardıma çağırıyorum. Sen, bizi ihmal ettin taki düşmanın köpekleri üzerimize saldırdılar" sözünü işitir. Şair Abbas da Hakem'in huzuruna çıkıp bu çaresiz kadının yardım talebini dile getiren güzel bir şiir okudu. Hakem, şiiri duyunca çok duygulandı. Hemen orduya hazırlanması için emir verdi ve hızlı bir şekilde ordunun başına bizzat kendisi geçerek kuzey bölgesine doğru sefere çıktı. Yanına bu haberi kendisine ileten Şair Abbas b. Nâsîh'i de almıştı. Düşmanlarını mağlup etti, bir çok düşman öldürdü, kaleleri fethetti.Hicara Vadisini geçip esir edilen kadının ve diğer esirlerin bulunmasını emretti. Şair Abbas'a "Sor o kadına, Hakem yardımlarına yetişti mi?" dedi. Kadın, Hakem b. Hişâm'a şöyle cevap verdi: "Vallahi sen sadra şifa oldun, düşmanlarımızı, mahvettin, kurtuluşa hasret kalanlara yardım ettin. Allah'ta sana yardım etsin, seni yardımıyla aziz etsin" diye dua etti. Hakem, bundan sonra şair Abbas b. Nâsîh'e şu şiirle karşılık verdi:

Ey Abbâs, aramızdaki uzak mesafeye rağmen onun sesine cevap verdiğimi,

Muzaffer ordulara komuta ettiğimi görmedin mi?

Arzuları gerçekleştirip acıları dindirdim.

Meşakkati kaldırdım ve çaresizlere yetiştim.

Bu şiiirden sonra Abbas, “evet ey Emîr, Allah sana hayırlar versin” dedi ve elini öptü.⁵⁷

Bu hadise, Hakem b. Hişâm'ın devletini korumadaki azmini, vatandaşlarının çektikleri sıkıntılara karşı ne kadar duyarlı olduğunu anlatan bir örnektir.

Hişâm b. Abdurrahman döneminde başlayan ve Mâlikî mezhebini resmi bir temele oturtma çalışmalarına Hakem'in de katkısı oldu. Resmen tanınmış olan Mâlikî mezhebi ise Endülüs'te Müslümanlar arasında dini birliğe katkıda bulunmuştur. Herhangi bir yenilik teşebbüsünün aksine, Mâlikî ekolü kısa zamanda değişmez bir öğreti halinde şekillendi ve böylece Endülüs, Sünnîliğin sağlam bir kalesi oldu.⁵⁸

5. Hakem'in Fakihlerle İlişkisi ve Rabat İsyanları

Rabat isyanı (189/805) başarıya ulaşmadan hükümet tarafından bastırılmış bir halk hareketiydi. Hişâm b. Abdurrahman döneminde halkın ve Mâlikî fakihlerin de katıldığı mezhebî bir değişim yaşandı. Bu guruplar, Hişâm'dan sonra Emîr olan Hakem döneminde iç siyaseti belirlemede eskisi kadar belirleyici olamıyorlardı. Çünkü Hakem, fakihlerin ve tasavvuf çevrelerinin devlet işlerine karışmalarını hoş karşılamıyor ve onlara babasının verdiği değeri vermiyordu. Bu gurupların ise devletin önemli mevkilerinde çalışan insanlar arasında oldukça büyük tesirleri vardı.

Rabat mahallesinde farklı kesimlerden bir çok gurup bir arada yaşıyordu. Fakat, bu guruplar arasında içten içe bir çekişme bulunmaktaydı. Rabat, Kurtuba'da Vadi'l-Kebir nehrinin güney kıyısının arkasına kadar uzanan ve kemerli taş köprüsünün inşasından sonra yeni olarak iskana açılan bir mahalledir. Kelime anlamı lügatte “varoş ve dış mahalle”dir. Bu mahalle, Emîrin Kurtuba'daki sarayının ve şehrin büyük mescidinin karşı tarafında bulunmaktadır. Yeni yerleşime açılan Rabat mahallesi kısa bir zamanda cazibe merkezi haline

⁵⁷ Makkarî, age, I, 343; *Ahbârü Mecnû'a*, s. 119.

⁵⁸ A. Huici Miranda, “Kurtuba Emevî Emirliği'nin Kuruluşu” çev; K. Turhan-U. Uyan, III, 300, Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi* çev, İsmet Kayaoğlu, s. 150-151.

gelmişti. Bu şehir tüccarların, sanatkarların ve devlet çalışanlarının yerleştiği,, farklı gurupların bir arada yaşadığı bir mahalle olmuştu. Bu şehirde tasavvuf erbabı, fakihler ve bir gurup Muvelledün yaşıyordu. Fakihlerin, aslen İspanyol olan ve daha sonra İslâm'a girmiş olan bu yerli halk (Muvelledün) üzerinde büyük etkileri vardı. Bu guruplar, sadece başkentte dört bini bulan tasavvuf hocaları, İslâm hukukçuları ve ilim adamlarının telkin, tavsiye ve tesiri altında hareket etmekteydiler. Hişâm döneminde gördükleri itibarı yeni Emîr döneminde göremeyen ulemâ, halkı hükümdar aleyhine kışkırtmaya ve isyana teşvik etmeye başlamıştı. Böylece Rabat mahallesi, fakihlerin liderliğindeki siyasî bir hareketin merkezi haline geldi.⁵⁹

Fakat Hişâm'ın veliahtı olarak emirliğe gelen ve emirliğinin ilk günlerinde, alenen içki içmekle birlikte kendini av partileri, zevk-ü sefâ ve eğlenceye veren Hakem b. Hişâm (796-822)'in hakimiyeti devrinde durum tamamen farklı bir görünüş aldı.⁶⁰ Hakem, şairleri, içki arkadaşlarını fakihlere tercih ediyordu. Fakihler, Hakem'in hükümdar olmasına rağmen onun bu ahlakî zaaflarından dolayı onu görevden uzaklaştırmak istiyorlardı.⁶¹

Halbuki Kurtuba bir ilim merkezi idi. Burada İmam Mâlik'in "Muvatta" isimli kitabının râvisi Yahya b. Yahya el-Leysî, Ebû Zekeriya Yahya b. Mudar el-Kaysî gibi Süfyan es-Sevrî ve İmam Mâlik'ten ders almış, hadis rivayet eden ilim ve takvada yükselmiş faziletli kimseler de bulunuyordu.⁶²

Hişâm zamanında devlet işlerinin yürütülmesinde büyük rol alan din âlimleri, Hakem b. Hişâm döneminde aynı ilgiyi görememişlerdir. Mâlik b. Enes'in öğrencileri, Hişâm'ın emirliği sırasında devlet işlerinde çok etkin bir konumdaydılar. Ancak Hakem, daha önce de belirttiğimiz gibi ulemâyaya talep ettikleri imtiyazları vermeyi kabul etmedi ve ulemânın devlet işleriyle ilgili bir şey yapmamaları gerektiğini kendilerine bildirdi. Onların görevini, dinle alakalı konuları yerine getirmek ve kâdılık işlerini îfâ etmekle sınırlandırdı. Bundan

⁵⁹ İbn Haldûn, *age*, IV, 126; İbrahim Beydûn, *age*, s. 222.

⁶⁰ A. Huici Miranda, "Kurtuba Emevî Emirliği'nin Kuruluşu", *çev*; K. Turhan-U. Uyan, III, 299.

⁶¹ Sa'dûn Nasrullah, *age*, s.73

⁶² İbnü'l-Esrî, *age*, V, 335; Nüveyrî, *age*, XXIII, 364 ; Makkarî, *age*, I, 339

dolayı fakihler ve din adamları, ona düşman olup aleyhinde konuşmaya başladılar ve halkı isyana teşvik ettiler.

Yönetime yeni gelen emir, dine karşı olmamakla birlikte; tabiatı itibariyle zevk ve sefa düşkünü, sosyal hayattan zevk alan ve dindarlığa ilgi duymayan bir kişiliğe sahipti. Hal böyleyken böyle bir karaktere sahip olan Emîrin, dinî hassasiyetleri oldukça yoğun olan fukaha ve tasavvuf erbabı tarafından tasvip edilmeyeceği açıkça görülmektedir.⁶³

Hakem, ibadetlerini yerine getirmiyor, halktan uzak duruyor, fukahaya bekledikleri ilgiyi göstermiyor ve onların nüfuzunu kırmaya çalışıyordu. Başta fakihler olmak üzere bu durumdan rahatsız olan Kurtubalılar âlimlerin de teşviki ile Hakem'i tahttan indirmek için ayaklandılar. Bu ayaklanma şüphesiz bir halk hareketiydi.⁶⁴ Hakem'in davranışlarına ve dine olan kayıtsızlıklarına daha fazla tahammül gösteremediler. 189 (805) yılında bir gün Emîr Hakem b. Hişâm, halkın arasından yanında bulunan askerleriyle birlikte geçerken kalabalıktan istifade eden bir gurup insan onun üzerine taşlarla saldırdılar.⁶⁵

Daha sonra ise âlimler, camilerdeki vaaz ve hutbelerinde Hakem'i tenkit eden konuşmalar yapıyorlar ve: "Ey azgınlığını sürdüren, gurura kapılan ve Allah'ın emrini ihmal eden adam! Sarhoşluktan ayıl, gafletten uyan!"⁶⁶ şeklinde tarizlerde bulunuyorlardı. İsyân hareketlerini başlatmadan önce sıkça Hakem'in dikkatini çekerek davranışlarını düzeltmesini istiyorlardı. Aynı zamanda yaptıkları vaazlarda, onun dine karşı bir Emîr olduğunu söyleyerek onu öldürmeye kalkıştılar. Hakem, yanında muhafız olarak bulunan ve hiç Arapça bilmeyen paralı askerleri sayesinde kendini kurtarabildi.⁶⁷

Âlimler, sözlerini dinleyecek ve bu işi şekillendirip organize edebilecek Berberî ve Muvelledûndan guruplarla işbirliği yapmaya başladılar. Bu guruplar,

⁶³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 46

⁶⁴ M.Muhammed Mersi, *Devletü'l-Frenc ve Alâkatuha bi'l-Ümeviyyin fi'l-Endeliis, İskenderiye, 1990* s. 89

⁶⁵ Merrakuşî age. s. 19 ; Nüveyrî, age, XXIII, 364; Philip Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev: Salih Tuğ, İstanbul 1989, III, 808

⁶⁶ Seyyid Abdülaziz Sâlim, age, s. 256

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, age, IV, 128; S.M. İmamuddin, age, s. 99-100; Mehmet Özdemir, "Hakem I" D.İ.A. XV,173

Araplara karşı kötü düşünceler besliyorlar ve hakimiyeti ele geçirmek için kinlerini belli ediyorlardı. Muvelledûn ve bilhassa Berberîler, zenginlik ve servet elde etmek için çaba gösteriyorlar onun için böyle bir ayaklanmaya destek oluyorlardı.⁶⁸

Din âlimleri, üzerlerinde büyük etki sahibi oldukları yeni Müslümanları da teşvik ederek onları kendi amaçları için bir araç olarak kullandılar. Dini konularda Muvelledûn İslâm hukukuna göre yönetiliyorlardı. Ancak toplumsal planda ise küçümseniyorlar, köle muâmelesi görüyorlar ve bazen de yönetimdeki paylarından mahrum ediliyorlardı. Bundan dolayı onlar da fakihlerin çağrısına karşılık verdiler ve onlara destek oldular.

Meydana gelen bu hadiselerden birkaç gün sonra Kurtuba'nın ileri gelen fakihleri bir araya geldiler. Zamanın en büyük din âlimi aslen Berberî olan Yahya b. Yahya el-Leysî idi. Bu büyük âlimin babası İspanya'ya Târik b. Ziyâd ile gelmişti. Yahya b. Yahya, İmam Mâlik'in çalışkan bir öğrencisi idi. Hakem b. Hişâm'a muhalefet eden İsâ b. Dînar, Fakih Tâlut b. Abdülcebbar, Yahya b. Mudar el-Kaysî gibi bazı önde gelen âlimler ve şehrin ileri gelen eşrafından Mesrur el-Hadim, iktisap ağası gibi ileri gelen zevat ta bulunmaktaydı.⁶⁹

Bunlarla birlikte diğer muhalifler de Hakem'in azgınlığını, isyankarlığını ve zalimliğini sebep göstererek Hakem'i idareden uzaklaştırmak için gizli toplantılar düzenlemişlerdi.

İsyancıların önde gelenleri ise Mâlik b. Yezid et-Tecibî, Mûsâ b. Sâlim el-Havlânî, İbn Abdilberr ve onun kardeşi İsâ b. Abdilberr ile diğerleri idi.⁷⁰ Bu isyancılar, Hişâm b. Hamza'nın amcası Muhammed b. Kasım el-Kuraşî el-Mervânî'nin evinde toplanarak Kurtuba halkı adına kendisine biat ettiler. Bütün Kurtuba halkının ondan razı olduğunu, onu destekleyeceklerini bildirdiler. Muhammed ise düşünmek ve istiharede bulunmak için onlardan bir gecelik süre istedi. Muhammed b. Kâsım, toplantıya katılanlar yanından ayrıldıktan sonra

⁶⁸ M. Abdullah İnan, age, s. 238

⁶⁹ İbn İzârî, age, II, 106

⁷⁰ Sa'dûn Nasrullah, age, I, 76

hemen Hakem'in yanına gitti ve ona durumu bildirdi. Kendisinin Emîre bağlı olduğunu söyledi.⁷¹ Bunun üzerine Hakem, kendisine bu bilgileri aktaran Muhammed b. Kâsım'dan söylediklerini ispat etmesini ve bu durumu kendisinin düzeltmesini istedi. Muhammed b. Kâsım, ertesi günkü toplantıya hiçbir şey olmamış gibi katıldı. Hakem de güvendiği kimselerden bir kaçını toplantının yapılacağı evde gizlenip onları takip etmeleri için görevlendirdi.

Toplantı için kararlaştırdıkları gece gelince isyancıların ileri gelenleri de Muhammed'in evine geldiler. Ondan emirlik görevini üstlenip üstlenmeyeceğini sordular. Muhammed ise durumu Kurtubalıların gözünde büyüttüğü, kendi hayatı için endişe duyduğunu, meselenin çok önemli olduğunu ve başarıya ulaşımaya çalışacakları hususunda bazı tereddütleri olduğunu, onun için de isyanı tertipleyenlerin veya buna destek vereceklerin isimlerinin kendisi tarafından bilinmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine orada bulunan isyancılar kimlerin katılacağını, kimlerin destek olacağını teker teker Muhammed b. Kâsım'a bildirdiler. Muhammed, onlara başarılar diledi ve emirlik işi, inşallah Cuma günü camide belli olacaktır, halkın Cuma günü namazdan çıktıktan sonra isyanı başlatacağını belirtti.⁷² Evin kubbesinde bulunan Hakem'in adamları da bu isimlerin hepsini kayıt altına aldılar.

Görüşme sona erip isyancılar Muhammed b. Kâsım'ın evinden ayrıldıktan sonra Muhammed ve Hakem'in adamları birlikte doğruca saraya gittiler. Konuşulan her şeyi Hakem'e bildirdiler. Bu hadise Perşembe günü akşamı meydana gelmişti.⁷³

Hakem b. Hişâm, onları dinledikten sonra aynı gece isyancıların yakalanması için emrini verdi. İsyan teşebbüsünde bulunacak kişiler, evlerinden teker teker toplandı. Birkaç kişi dışında hiç kimse kaçmayı başaramadı. Tutuklamadan kaçanlardan biri Yahya b. Yahya, diğeri ise İsâ b. Dînar'dır. Bu iki

⁷¹ Nüveyrî, *age*, XXIII, 364

⁷² Nüveyrî, *age*, XXIII, 365; İbnü'l-Esîr, *age*, V, 335.

⁷³ Nüveyrî, *age*, XXIII, 364.S. Masud-ul- H. Khan Sabri,*History of Muslim Spain*,Lahore 1991 s.115

âlim, o sırada bağımsızlık iddiasında bulunan Tuleytula'ya kaçtılar. Hakem, isyancıların ev ve mescitlerini yıktırdı.⁷⁴

Hakem b. Hişâm ise tutuklananların birkaç gün sonra asılmalarını emretti. Bu kişiler Hakem'in sarayının önünde asıldılar. Burada asılanların sayısı 72 kişi idi.⁷⁵ Hakem, Abdurrahman ed-Dâhil'in oğulları olan amcalarından uzun süredir hapiste bulunan Mesleme ve Ümeyye'yi de bu esnada öldürttü.⁷⁶

Asılanlar arasında Yahya b. Yahya el-Leysî'nin kardeşi İbn Ebî Ka'b Yahya b. Mudar el-Kaysî, Mesrur b. Hadil, Mûsâ b. Sâlim el-Havlânî, oğlu ve başka kişiler de bulunuyorlardı. Gerçekten onların asıldıkları gün kötü bir gün olmuştu. Bundan sonra halkın Hakem'e düşmanlığı iyice pekişti.⁷⁷

Fakat bu sert uygulama, hadiselere köklü bir çözüm getirmiyordu. Çünkü bu bir grup insanın idam edilmesi, Emevî idaresine karşı olanların kökünü kazınmış olmuyordu. Muhalefetin ancak geçici bir süre bastırılmasını sağlıyordu. Diğer taraftan bu öldürülen kişilerin yakınları da muhalefet guruplarına katılıyorlardı. İbn İzârî ve Nüveyrî'nin naklettiklerine göre Hakem, bu ayaklanma planını ortaya çıkarttıktan ve ele başlarını idam ettikten sonra bir takım tedbirler aldı. Daha çok başkent halkına güvenmemekten kaynaklanan bir kaygıyla Kurtuba'yı tahkim etmeye başladı. Surları onardı ve surların etrafına kanallar kazdırdı. Sarayın önündeki bekçileri arttırdı. Bir çok devşirmeyi saray kapısına oradan ayrılmamalarını emrederek yerleştirdi.⁷⁸

Fakihler'in Hakem'e karşı organize ettikleri bu olay 72 iki âlimin idamıyla sonuçlanmıştır.⁷⁹Tarihçilerin, Hakem yönetimini değiştirmek için âlimlerin başlattıkları bu isyan hareketi ile ilgili zikrettikleri sebepleri üç ana maddede toplamak mümkündür:

⁷⁴ İbn Haldûn, *age*, IV, 126; İbnü'l-Esîr, *age*, V, 325; Makkarî, *age*, I, 339.

⁷⁵ Nüveyrî, *age*, XXII, 32; S. Nasrullah, *age*, I, 76; İ. Beydûn, *age*, s. 223; Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, London 1996 s.43

⁷⁶ S. Nasrullah, *age*, I, 76; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 172.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, V, 325; M. Seyyid el- Vekil, *age*, II, 194.

⁷⁸ İbn İzârî, *age*, II, 107; Nüveyrî, *age*, XXII, 37.

⁷⁹ Nüveyrî, *age*, XXII, 32.

1. Hakem'in babasının aksine, âlimlere fazla önem vermemesi: Oysa babası Hişâm, âlimleri devlet idaresinde söz sahibi yaptığı gibi, her işinde ehil olanlarla istişare ederdi. Hakem ise ulemâya görev vermek bir yana onları saraya bile yaklaştırmıyordu. Âlimler, normal vatandaştan farksızdı.

2. Hakem'in içki ve sefahata olan düşkünlüğünün halk arasında yayılması. Halbuki Kurtuba, bir ilim merkezi idi ve burada dürtüst, ilim ve ahlak sahibi insanlar bulunuyordu.⁸⁰ Kim olursa olsun, bu şehirde böylesine dînî ve ahlâkî kaygılardan uzak yaşayamazdı. Hele bu bir hükümdarsa buna kesinlikle müsaade edilemezdi. Gerçi daha önceki hükümdarlar da şer'î yasaklardan pek kaçınmamışlardı. Ama ulemâ Hakem'e karşı ayaklanmak ve onun aleyhinde propaganda yapmak için bir bahane arıyordu. Ondan önceki hükümdarların döneminde basit gördükleri ve en küçük bir ayaklanmaya sebep olmayan bu hareketler onun döneminde fazla abartıldı.

3. Hakem'in uygulama ve emirlerindeki sertliği,⁸¹ müsrif olması ve halka karşı sert tutumu: Bu durum halkın, âlimlerin yanında yer almasına zemin hazırlamıştır. Bu önemli sebeplerin yanı sıra bazı tâlî sebepler de nakledilmektedir.

Hakem'in Endülüs'te bulunan Hıristiyanların lideri olan Rebî el-Kumis (Kont Rebi b. Teodulfo)'e kötü davranması, halka yeni vergiler yüklemesi gibi bazı uygulamalar da halk tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı.⁸²

İbn İzarî de bu ayaklanmalar için bir sebebin olmadığını söylemekte, devlete karşı ayaklanan halkı ve onları kışkırtanları suçlayarak şöyle demektedir: "Bu olayın kaynağı, anarşi ve şımarıklıktan başka bir şey değildi. Çünkü mal yağmalamak, cana kıymak ve isyan etmek için herhangi bir sebep yoktu. Memleketin eski hali buna şahittir. Halktan ne bir vazife, ne vergi, ne de angarya isteniyordu. Hülasa isyan etmeleri için hiçbir sebep yoktu. Olay, tamamıyla bir

⁸⁰ Nüveyrî, *age.*, XXII, 31; Makkarî, *age.*, IV, 172- 173.

⁸¹ Merrakuşî, *age.*, s. 19.

⁸² İbnü'l-Hatib, *A'malu'l-A'lam ev Târîh-i İspanya'l İslâmiyye, Nşr, L.Provençal, Beyrut, 1952 s. 15.*

anarşi ve şımarıklıktan, rahatın kötüye kullanılmasından, karakter bozukluğu, akılsızlık ve intihardan ibarettir. Allah, bizi böylesi sapıklıklardan korusun.”⁸³

190/806 yılında Hakem, Mâride üzerine sefere çıkarak orayı muhasara etti. Hakem’in sarayda bulunmayışını fırsat bilen Kurtubalılar, silahlarına sarılıp Hakem’i devirmek istediler. Esnafa ve şehrin diğer sakinlerine silah dağıttılar. Burada Hakem’e vekalet edenler ise başkentteki gelişmeleri Hakem’e bildirmek için bir haberci gönderdiler. Ayaklanmayı öğrenen Hakem, Kurtuba’ya doğru son derece hızla yol alarak üç gün içerisinde Kurtuba’ya ulaştı ve şehre doğru girerek tüccar olan elebaşyı yakalatarak bazı yardımcısıyla birlikte idam ettirdi. Bu defa idam edilenlerin sayısı hakkında kesin bir rakam verilmemekle birlikte bunların bir sene önce idam edilenlerin sayısından daha az olduğu kabul edilmektedir.

Bu olay üzerine halk, bu şekilde bir hareketin başarıya ulaşmasının zor olduğunu ve çok iyi hazırlanmak gerektiğini anladı. Bundan sonra bir müddet bekleyip yeniden hazırlanmaya başladılar.

Birinci isyan teşebbüsünden sonra sessiz bir bekleyiş içinde birkaç sene geçti. Artık başkent halkının idareye tamamen boyun eğdiği intibamı verdiği bir zamanda Kurtubalıların çoğu yeni bir isyan için hazırlanmış, fırsat beklemeye başlamışlardı. Hareketin merkezi Kurtuba’nın Rabat mahallesi idi.

Öte yandan ulemâ da daha önceki olaylardan dolayı hâlâ Hakem’e karşı kin besliyordu. Hatta yeni yeni sîmâların kendilerine katılmasıyla daha da güçlenmişlerdi. Bu yeni sîmâların başında Yahya b. Yahya el-Leysî ile Tâlut b. Abdülcebbar, İbn Vezîr ve diğer bazı mühim şahıslar bulunuyordu. Fırsat kollayan bütün bu gurupların isyanı için nihayet bir sebep doğdu.⁸⁴

Rabat halkı, Kurtuba yönetiminden iyice bıkmıştı. Her gece binaların yüksek yerlerinden “Namaz! Namaz! Ey ayyaş!” diye bağırıyorlardı.⁸⁵

⁸³ İbn İzârî, age, II, 113.

⁸⁴ Nüveyrî, age, XXIII, 370.

⁸⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 175.

İkinci isyan h. 13 Ramazan 202 (m. 25 Mart 818)'de oldu. Tarihçiler, bu isyanın sebebi konusunda ihtilaf vardır. Kimileri, Hakem b. Hişâm'a isyan edenler azgın ve şerli insanlardır demişlerdir. Onlara göre isyan ve azgınlıktan başka bu fitnenin başka bir sebebi yoktur. İbn İzarî, bu konuda: "O zaman açıkça kibirlenenler, azgınlar ve afiyetten bıkmış olanlar, kaba ve görgüsüzler ve kendilerini helak etmek için çalışanlar vardı." demektedir.⁸⁶

Bazıları, bu fitnenin çıkmasını gerektirmeyecek kadar basit bir hadise olduğunu ifade ederler.⁸⁷ Rivâyetlerin birisinde Emîr Hakem'in kölelerinden biri, bir çocuğu öldürmüştü. Böylece halkın öfkesi had safhaya ulaştı. Emîre karşı olan kinleri tekrar kabardı Emîrin kölesi üzerine toplanıp onu linç ettiler ve çıkıp yüksek sesle Emîrin azli için bağırdılar.⁸⁸

Diğer bir rivayet ise Hakem'in kölelerinden biri, kılıç ustalarından birinin dükkanına giderek bilemesi için kılıcını bırakmıştı. Kılıç ustası, kılıcı bilemeye çalışırken askerle aralarında hakaretleşmeye kadar varan bir tartışma çıktı. Bu arada kılıcını çeken asker, demirciyi öldürdü. İşte bu olay halkın ayaklanmasına ve devlete karşı isyan etmelerine sebep olmuştur.⁸⁹ Bazı tarihçiler ise bu isyanı vergilerin artırılmasına bağlamaktadırlar.⁹⁰

Ayrıca aynı gün Kurtuba'da şöyle bir olay daha cereyan etmişti: Hakem, avlanmak için şehrin dışına çıkmıştı. Av dönüşü saraya girerken halktan bazı kimseler yolunu keserek, onu protesto ettiler.⁹¹ Hakem, burada yakalattığı on kişiyi hemen astırdı. İşte bu olay da şehirde esmekte olan gergin havayı isyana dönüştürdü.

⁸⁶ İbn İzarî, age,II, 77 ; İbn Kutıyye, *Târîhu İftitâhi'l Endelüs*, Beyrut,1994, s.51-52

⁸⁷ İbn İzarî,age,II,113

⁸⁸ M. Seyyid el- Vekil,a.g.e ,II, , 194.

⁸⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176.

⁹⁰ Nüveyrî, age, XXII, 37.

⁹¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176.

Halktan bazılarının Hakem'in yolunu kesip onu protesto etmeleri onun da göstericilerin önde gelenlerini astırması hadisesi, devşirme askerin demirciyi öldürmesi hadisesiyle birleşerek isyanın patlak vermesine sebep olmuştur.⁹²

Rabat isyanı aslında bir halk hareketi idi. Bu harekete din adamları, fukahâ ve şairler de katılmıştır. Sonra şehir halkı ve Rabatlılar onları takip ettiler.⁹³ Bu halk hareketi 13 Ramazan 202/818 tarihinde Çarşamba günü başlamıştır.⁹⁴ İsyân haberi saraya ulaşınca askerler, Emevîler ve köleler, savunma hazırlıklarına başladılar. Hakem, adamlarına silah dağıttı ve onları sarayın muhtelif yerlerine yerleştirdi.

İsyancılar, çok geçmeden her tarafta askerlerle çatışmaya başlayarak saraya yaklaştılar. Hakem'e karşı harp ilan ettiklerini, bu savaşın ancak onun tahttan inmesiyle kesileceğini bildirdiler. Çok geçmeden Hakem'in sarayı kalabalık bir isyancı topluluğu tarafından kuşatılmıştı.⁹⁵

Bu isyan orta çağlarda İslâm devletleri tarihinde bilinen büyük toplumsal isyanlardan zenci ayaklanmasına benzetilmektedir.⁹⁶

Sarayın çatısından savaşı izleyen Hakem, oradan inip silahını kuşandı ve askerlerini gayretlendirici sözler söylemeye başladı. Tehlikenin büyüklüğünü anlamış ve ölünceye kadar direnmeye karar vermişti.⁹⁷ İsyancılar, var güçleriyle saldırıyorlardı. Hakem, Hacib Abdülkerim b. Muğîs ve saray komutanı Futays b. Süleyman'ı çağırıp sarayı savunma görevini verdi.⁹⁸ Bunların çabaları da bir fayda vermiyordu.

Hakem, iki büyük komutanına isyancıları arkadan kuşatarak onları iki ateş arasında bırakmalarını emretti. Komutanlarından birisi, amcası Abdullah el-Belensî'nin oğlu Ubeydullah, diğeri ise ona yardımcı olması için seçtiği İshak b.

⁹² M. Muhammed Mersî, *Devletü'l- Frenc ve Alâkatühâ bi'l-Ümeviyyîn fi'l-Endelüs*, 2.baskı, İskenderiyye 1990, s. 89.

⁹³ Philip Hitti, age, III, 808.

⁹⁴ İbnü'l-Abbâr, age, I, 44.

⁹⁵ İbnü'l Hatîb, age, s.15

⁹⁶ Abdülmecid Na'naî, *Tarihu Devletü'l-Emevîyye fi'l-Endelüs*, Beyrut tsz, s. 190.

⁹⁷ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 118; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 176.

⁹⁸ M. Seyyid el- Vekil, age, II, 195.

Münzir el-Kuraşî idi. Hakem de bizzat savaş için büyük bir cesaret ortaya koyarak hizmetçisini çağırıp kızlarından birine gidip ondan kaynar bir şişe koku getirmesini istedi. Hizmetçisi biraz yavaş davrandı ve gecikti. Hakem, kokuyu tekrar istedi. Hizmetçi, tamam efendim kaynamak üzere deyince; Hakem: “Yazıklar olsun sana ey çalışkanın oğlu! Niçin yavaş davranıyorsun? Başım kokulanmamış olsa ve başım kesilse diğer insanların başından nasıl ayırt edilecek!” dedi.⁹⁹

Sonra harp için zırh giydi ve askerlerine kendisi için silah ve at hazırlanmasını emretti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra kendisine karşı isyan edenlerle savaşmak üzere harekete geçti. Orduyu bölüklere ayırarak başlarına da yakınlarını ve komutanlarını koyduktan sonra saldırıya geçti.

Hakem’in iki komutanı Ubeydullah ve İshak ise yanlarına askerlerini alarak köprüye doğru hücum ettiler. Buradaki kuşatmayı kırarak dışarı çıktılar,¹⁰⁰ Ramle’ye, oradan Vadi’l-Kebir’e vararak asilerin karargahına geldiler ve burayı ateşe vererek hızla geri dönüp isyancıları kuşattılar. Köprünün yanındaki şehrin kapısı açıldı. Sonra büyük sokağa doğru hücum ettiler. Kumluğa çıkıp oradan da geçitten suya girerek nehri aştılar. Her taraftan askerler toplandı. Bazı askerî birlikler de iskelenin arkasından gelip evleri ateşe verdiler. Böylece halkın çoğuna tuzak kurup onları katlettiler.¹⁰¹

Tam sarayı düşürmek üzere iken karargahlarından alevlerin yükseldiğini gören Kurtubalılar, geri çekilmek istediler. Mallarından, kadınlarından ve çocuklarından endişe duymaya başladılar. Kendilerine olan güvenlerini yitirdiler. Fakat arkalarından da Hakem’in askerleri onları kuşatmıştı. Müthiş bir katliama uğradılar. Bazı tarihçiler, burada ölenlerin sayısının on binleri bulduğunu zikretmektedirler.¹⁰²

Askerler, kaçan isyancıların peşlerini takip ederek ya yakaladıkları yerde öldürdüler ya da onları tutuklayıp saraya getirdiler. Üç gün süren bu korkunç

⁹⁹ İbnü’l-Abbâr, age, I, 46; S. A. Sâlim, age, s.257

¹⁰⁰ İbn İzarî, age, II, 114; M. Seyyid el- Vekil, age,II, 195

¹⁰¹ M. Seyyid el- Vekil, age,II, 196

¹⁰² İbnü’l-Hatîb, age,s. 16; İbn İzarî, age, II, 114

çatışmalardan sonra Hakem, yakalananların üç yüzünü sarayın önünde, kalanları da Vadi'l-Kebir nehri üzerinde tek sıra halinde dizdirerek idam ettirmiştir.¹⁰³

Kurtuba mahallelerinde yaşanan katliam, yağma ve yangınlar üç gün devam ettikten sonra Hakem, çatışmaları sürdürüp, sürdürmemek konusunda komutanlarıyla istişare etti. Hâcib Abdülkerim b. Muğîs, artık isyancıların bağışlanmasını teklif ederken, Futays b. Süleyman ve diğer komutanlar sindirme hareketlerine devam edilmesini teklif ettiler. Hakem, Hâcib Abdülmelik'in teklifine uyararak, isyancıların üç gün içerisinde aileleriyle birlikte şehri terk etmeleri halinde onlara dokunmayacağını, aksi taktirde burada kalan isyancıların öldürüleceğini ilan etti. Bu ilan üzerine üç gün içerisinde halk, kalabalık guruplar halinde Kurtuba'yı terk etti. Fakat yine de bazı asker ve çapulcuların saldırılarından kurtulamadılar.

Üç günlük surenin bitiminden sonra Hakem, halkın rahatsız edilmemesi, mal ve eşyalarının korunması hususunda kesin emirler verdi. Şehir sakinlerinin, isyanın merkezi olan mahalleden uzak bir bölgeye yerleşmeleri şartıyla onlara eman verdi.¹⁰⁴

Bu üç günlük süreden sonra Hakem, güney Rabat tarafının yıkılmasını emretti. Görevliler, bu mahalleyi tarla oluncaya kadar yıkıp düzlediler. Sonra sıra isyancılara geldi. Tek tek evlerini ve mescitlerini yıktırdı ve yaktırdı.¹⁰⁵

Rabat halkı, Endülüs'ün değişik bölgelerine dağıldılar. Bunlardan bir kısmı boğazı geçip Mağrib'e gitti.¹⁰⁶ Bunları arasında İdris b. İdris b. Abdullah b. Hasen de vardı. Bu kişi, Fas şehrini kurdu. Kurtuba'dan gelen insanları bu şehre yerleştirdi ve kurdukları mahalleye Endülüs mahallesi adını verdiler.

Diğer bir grup ise gemilerle İskenderiyye'ye giderek oraya yerleşti. Me'mun b. Reşid hilafete gelince, oraya komutanı Abdullah b. Tâhir'i Mısır valisi olarak görevlendirdi. Abdullah b. Tâhir, Kurtuba'dan gelen yerleşimcileri, on gün

¹⁰³ İbnü'l-Abbâr, *age*, I, 44; S. Abdülaziz Salim, *age*, s.257

¹⁰⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 177.

¹⁰⁵ S. Abdülaziz Sâlim *age*.s. 257

¹⁰⁶ Makkarî, *age*, I, 339.

kuşattı. Rabatlılar, onunla anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Endülüsülüler, şehri terk ederek liderleri Ebû Hafs Ömer el-Ballut'un komutasında Girit adasına doğru gemilerle hareket ettiler. Adayı fethederek 212/827 senesinde buraya yerleştiler. Girit'te 135 yıl kadar sürecek olan Girit devletini kurdular, orada İslâm'ı yaydılar, yeni şehirler kurdular. Yönetim merkezi olarak da Hendek şehrini kurdular ki burası daha sonra Gandiye diye isimlendirilmiştir. 350/961 yılında Bizanslıların burayı yeniden almalarına kadar müstakil bir devlet olarak Girit'te yaşadılar.¹⁰⁷

Tarihçiler, Kurtuba'da meydana gelen bu meşhur isyanı Rabat olayı olarak, Hakem b. Hişam'ın da bu isyandan sonra "Hakem er-Rabadî" olarak meşhur olduğunu zikrederler. Bu savaşa katılan ulemâ ve takva ehli kişiler ise şehirden mecbur kaldıkları için çıkıp, Tuleytula bölgesine gittiler. Bir müddet sonra Hakem bunlara bir mektup göndererek kendilerine eman verdiğini Kurtuba ve çevresi dışında memleketin her bölgesinde yaşayabileceklerine dair teminat verdi.¹⁰⁸

Bu konuda tarihçi İbnü'l-Hatîb, şöyle demektedir: "Bu insanlar, gittikleri her yerde yerli halkı zor kullanarak hakimiyetleri altına almışlardır."¹⁰⁹

Merrakuşî ise Endülüs'ten ayrılanların ilk önce Girit'e, oradan da İskenderiyye'ye gittiklerini söyleyerek şöyle der: "Rabat hadisesinden sonra sağ kalanlar, sürgün edildiler. Onlar da Endülüs'ten çıkarak Akdeniz adalarından Girit'e yerleştiler. Burada birkaç sene kaldıktan sonra dağıldılar. Bazıları tekrar Endülüs'e döndü, bazıları da Sicilya adası ve İskenderiyye'ye geçip orada yerleştiler."¹¹⁰

Bu olayla ilgili olarak Nüveyrî, Abdurrahman b. Muâviye'nin oğlu Ümeyye'nin azatlı kölelerinden Bazî, diğer bir rivayete göre ise Yezid isminde birinden bahsederek o esnada hapiste ayakları zincirli olmasına rağmen bu olayda Emevîleri savunmada büyük bir rolü olduğunu kaydetmektedir. Bazî veya Yezid,

¹⁰⁷ M. Seyyid el- Vekil, *age*, II, 196; H. İbrahim Hasan, *age*, III, 46

¹⁰⁸ İbn İzarî, *age*, II, 115; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 178

¹⁰⁹ İbnü'l-Hatîb, *age*, s. 16; M. Seyyid el- Vekil, *age*, II, 197

¹¹⁰ Merrakuşî, *age*, s. 21

Kurtuba halkının devletin kuvvetlerine karşı galip gelmek üzere olduklarını öğrenmiş ve hapisane sorumlusundan, bu savaşta kendine düşen vazifeyi yerine getirebilmesi için izin istemiştir. Hapishane sorumlusu ise sağ kaldığı takdirde savaş bittikten sonra, tekrar hapse dönmesi hususunda kesin söz olarak onu serbest bırakmıştır.

İşte bu azatlı köle, hapisten çıkarak çetin bir savaş yapmış ve Rabatlılar yenildikten sonra tekrar hapishaneye dönmüştür. Daha sonra bu olaydan haberdar olan Hakem, onu hapisten çıkarmış ve kendisine ihsanda bulunmuştur.¹¹¹ Bu isyandan sonra Hakem'in idam ettirdikleri kimseler arasında Muvatta'nın râvisi meşhur âlim Yahya b. Yahya el-Leysî de bulunuyordu. Meşhur fakihlerden biri olan Tâlut b. Abdülcebbar el-Meâfirî de sürgün kararı alınanlar arasındaydı. Bu zat, ulemâ arasında saygı duyulan bir kişiydi. Daha önceleri Medine'ye giderek burada Mâlik b. Enes'ten ders almıştır.

Bu zata vatanını terk etmek çok ağır gelmiş olacak ki, tanıdıklarından birinin yanında saklanmayı tercih etmiştir. Burada bir sene kadar kaldıktan sonra, Hakem'in yakınlarından biri olan Ebû Bessam adındaki başka bir dostunun yanına geçmek istemiştir. Ne var ki Ebû Bessam, onu Hakem'e ihbar etmiş ve yakalatmıştır. Huzuruna çağrıldığında ona hakaret eden Hakem, daha sonra isyandan bu yana bir seneyi nasıl geçirdiğini sormuş, o da başından geçenleri anlatmış ve Ebû Bessam'ın kendisini çekemediği için yakalattığını belirtmiştir. Bu cevap üzerine Hakem, Ebû Bessam'a kızmış ve onu saraydan uzaklaştırarak Tâlut b. Abdülcebbar'ı affetmiş ve yanına almıştır.¹¹²

6. Değerlendirme

İkinci Rabat olayından sonra Hakem, dört sene kadar daha yaşadı. Bu süre içerisinde Kurtuba'da herhangi bir huzursuzluk görülmedi. Daha sonra gelen halefleri de onun Rabat mahallesinin yerini boş bırakma fikrine uydular ve IV/X. asrın sonlarına kadar yaklaşık iki yüz sene bu bölge yerleşime kapalı tutuldu.

¹¹¹ Nüveyrî, age, XXII, 372.

¹¹² Merrakuşî, age, s. 21-22

Rabat olayı, çok elim bir olaydır. Bu isyanı destekleyen çok sayıda âlim ve fakih öldürüldü. Bu isyana kalkışan âlimler, kötülüklerin kaldırılmasının ancak güçlü olmak suretiyle olacağını anladılar.Âlimler, halkı Hakem'den kurtarmak için isyana teşvik etmişlerdi.

Halk ise âlimlerin görüşlerine uyarak Hakem'e baş kaldırdılar ve onun aleyhine faaliyetler içine girdiler. İsyancılar kazanacaklarına kesin gözle bakıyorlardı. Ancak, Hakem'in devletin başı olduğunu, ordusunun ve gücünün olduğunu hesap edemediler. Halk fırsat buldukça Hakem'le alay ediyor her ezan okunduktan sonra :“Namaz, namaz, ey ayyaş” diye bağıryorlardı.¹¹³ Emîr'in av dönüşünde çarşıdan geçerken ona sözle sataşıp alaya almak için alkışlıyorlardı. Bu hadise üzerine Hakem de onlardan on kişiyi idam ettirdi. Bu isyan etmeye karar veren halk için ayaklanmayı başlatan bir etken oldu.

Hakem, isyancılara acımasızca davranıyor onları yakalamada en sert tedbirleri almaktan çekinmiyordu. Onunla alay etmenin cezası ölümdü. Halkın görevi,devlet başkanlarına nasihat ve irşatla ona yol göstermek, içinde boğulduğu zevk ve sefadan onu kurtarmaya çalışmaktı. Eğer bunda başarılı olamazlarsa onu Allah'a havale edip hidayeti bulması için dua etmeleri gerekirdi. Yoksa onu hafife alıp eğlenmelerine hiç gerek yoktu ve sonucunun nereye varacağı belli olmayan bir ayaklanmaya kalkışmaları doğru değildi.

Hakem'in yapması gereken ise, biraz daha toleranslı bir yol takip edip kalpleri nefretle dolduracak kadar şiddete başvurmamaktı.

Bu isyandan sonra Kurtuba'da herhalde hiç kimse oturmamıştır. Acaba Hakem başkentte sadece ordusuyla mı kaldı.? Yoksa diğer şehirlerden Kurtuba'ya insanlar mı getirtti.? Hangi başkent vardır ki sakinlerinin yerleşimi yasaklanır ve ülke dışına sürgün edilir.!Belki de bu uygulama tarihte ilk defa meydana gelmiştir.

¹¹³ Nuveyri,*age*, XXIII, 370.

Bütün bunlara rağmen Hakem'in başkent halkına yaptığı uygulamada kendisine göre haklı sebepleri vardı. Çünkü halk ona isyan etmekle devlete baş kaldırmış oluyorlardı. Dahası onu öldürmek için sarayına saldırmışlardı.

Hakem, bu isyan hareketini ancak güç kullanarak ve sert tedbirler olarak durdurtabildi. Bundan sonra da hedefine uygun olarak Rabat halkı ile barışı tesis edebilir ve böylece de isyanı bitirebilirdi. Fakat o sertlik ve şiddet kullanmayı tercih etti ve üç gün boyunca Rabat mahallesini yağmalamaları için askerlerini serbest bıraktı. Üç gün boyunca her türlü işkence ve öldürmeyi ordusuna serbest bırakması Rabat halkı için işkence ve cezadır. Bu şekilde hareket etmesindeki amacı ise halkı sindirip bir daha isyana kalkışmalarının önüne geçmekti. Ancak isyancılar, yalnızca Rabat'lı erkekler değildi. Onların kadınları ve çocukları da vardı. Hakem, kadınları, malları ve orduya sığınanların namuslarını, şereflerini işkenceden korunacağını bildirdi. Rabat halkına ve isyancılara Hakem'in kullandığı bu sertlik ve katılık aşıkardır. Daha önceden de yetmiş iki kişiyi astırmıştı. Daha sonra yine on kişiyi astırdı. Hakem, devlete isyan edenlere karşı yürüttüğü sertlik yanlısı politikasını açıkça uyguluyordu.¹¹⁴

Hakem'in isyan sırasında hizmetçisinden kaynatılmış bir koku şişesini isteyip onunla başını kokulandırmasını habislik olarak niteleyen tarihçiler vardır.

M.Seyyid el-Vekil, kitabında Hüseyin Mu'nis'in: "Tarihçilerimiz, Hakem'in o zaman ki sebatını ortaya koymasını beğeniyordu. Fakat bugün biz, o hareketin katı kalplilik ve beyinsizlik olarak görüyoruz. Gerçek şu ki, Hakem b. Hişâm aslında azgın biri değildi, ama fitratı itibariyle katı kalpli biri idi. Fakat durum bunu gerektiriyordu. Halk isyan ederek Hakem'i öldürmek istedi. Bunu çabucak kabullenen halkın akılları böyle bir durumda yok sayılır, gerçeği göremez veya görmek istemez. Aslında böyle bir zihniyetle de mücadele etmek gerekmektedir." dediğini zikretmektedir.¹¹⁵

¹¹⁴ M. Seyyid el- Vekil, age, II, 198

¹¹⁵ M. Seyyid el- Vekil, age. II.,199

Şayet biz, isyancıların, Hakem'e yaptıkları muamelede onu suçsuz kabul etsek bile çocukların ve kadınların üzerine üç gün boyunca ordusunu serbest bırakmasını nasıl mazur görebiliriz?

İbnü'l-Abbâr diyor ki: "Öldürme ve yağmalama halkın evlerine kadar ulaştı. Halk üç gün arka arkaya gizlendi. Fakat büyük çoğunluk ise bulundu. Ele geçirilenlere ise tarifi imkansız eziyetler yapıldı. Sonra Hakem onların mukaddesatına saldırıdan vazgeçti, kadınları ve çocukları affederek o şartlar içerisinde en iyi şeyi yapmış oldu."¹¹⁶

Biz bu ifadelerden şunu anlıyoruz: Hakem, mukaddesata saldırıdan vazgeçti, yani ordu halktan sadece erkekleri öldürecek veya esir alacaktı. Aftan maksat buydu, ama ordunun buna ne kadar uyduğu konusunda tereddütlerimiz bulunmaktadır. Hakem'in kadın ve çocukların affedilmesi emrini vermesi onun içindeki iyi huya delalet eder. Şayet affetmeseydi, çok hakir bir iş yapmış olurdu. Bu da Hakem'in oyun ve eğlenceye meyli ile beraber aynı zamanda onun çok affedici olduğunu gösterir. Yine Rabatlılar'a eman vermesi de buna delalet eder.¹¹⁷ İbn İzarî ise : "Hakem onların mallarına ve canlarına eman verdi. Kurtuba ve yakınları dışında ülkenin istedikleri her yerine gitmelerine izin verdi." demektedir.¹¹⁸

Ulemâya gelince, onlar da Hakem'in zevk ve safaya devam edeceğinden korktukları için halkın içerisinde bu isyana öncülük ettiler. Onlar, olan bir kötülüğü elleriyle ortadan kaldıracaklarını zannediyorlardı. Ancak şunu düşünemediler: Bir ordusu olan devlete karşı ayaklanacaklardı. Aslında ulemâ bunu biliyordu, onun için mescitlerde Hakem'i uyarıcı, onu doğruya sevk edici sözler söylüyorlardı. Bu da Hakem'in İslâm'ın prensiplerinden etkilenen ve emirlerini uygulamada istekli olduğuna dair bir işarettir.

Hakem'e karşı isyanda en şiddetli ve en sert adam olan Tâlut b. Abdülcebbar el-Meâfirî'dir ki fukaha arasında büyük bir değeri vardı. İmam

¹¹⁶ İbnü'l-Abbâr, *age*, I, 44.

¹¹⁷ M. Seyyid el-Vekil, *age*, II, 200

¹¹⁸ İbn İzarî, *age*, II, 77

Mâlik'in öğrenciliğini yapmıştı. Hakem, bu zat için de sürgün emri vermişti. Ama bu durum, bu âlime ağır geldi ve ortalık yatışincaya kadar bir Yahudi'nin evinde saklandı. Yahudi komşusu ona ikramda kusur etmedi. Fakat Tâlut'a saklanmak ağır geldi. Yahudi'ye iyiliğinden dolayı teşekkür etti ve ondan daha önce hocalığını yaptığı ve şimdi de Hakem'in yakını olan bir katibin evine çıkarmasını istedi. Katipten kendisinin affedilmesi için Hakem katında ricacı olmasını talep etti. Bunun üzerine Yahudi komşusu, "aman efendim yapmayın, onlar size eman vermezler, kalan ömrünüzde benim yanımda kalsanız ben bundan bıkmam" dedi. Tâlut b. Abdülcebbar ise gitmekte kararlı idi.¹¹⁹

Kâtip Bağles'in evine geldi, girmesi için kendisine izin verildi. Kâtip, bu müddet içerisinde nerede olduğunu sordu. Tâlut, Yahudiyle olan durumunu anlattı. Sonra dedi ki: "Şu adamın yanında bana aracı ol da beni affetsin ve beni sürgün etmekten vazgeçsin." Kâtip aracı olacağına dair söz verdi. Kâtip, acele edip Hakem'in huzuruna girdi ve Tâlut'tan duydukları her şeyi anlattı. Tâlut'u jurnalledi. Hakem, derhal onu yanına getirtti, ona hakaret etti ve kötü davrandı.

Tâlut b. Abdülcebbar, Hakem'e şöyle dedi:" Nasıl olur da ben size karşı ayaklanırım. Ben, Mâlik b. Enes'in şöyle buyurduğunu işittim, O diyordu ki: "Zâlim idareciye itaat, kıyamet günü fitnesinden daha hayırlı bir zamandır."

Hakem: "Allah'a söz ver, bunu Mâlik'ten mi duydun?"

Tâlut: "Allah'a yemin olsun ki ondan duydum" dedi.

Hakem: "Evine git... güven içindesin..." dedi. Sonra nerede saklandığını sordu. Tâlut, bir sene Yahudi'nin evinde kaldığını sonra katibin yanına geldiğini onun da kendisini jurnallediğini söyledi. Hakem, katip Bağles'e kızdı ve onu azletti. Ömür boyu hizmetten men cezası verdi. Bağles, bundan sonra zillet ve yoksulluk içerisinde hayatını devam ettirdi. Denir ki: Onun hakkında Tâlut'un duası kabul olundu.¹²⁰

¹¹⁹ Merrakuşî, *age*, s. 44.

¹²⁰ Merrakûşî, *age*, s. 45.

Hakem, Endülüs Emîri, daha Mâlik b. Enes'in sözünü duyar duymaz, kendisine karşı halkı isyana davet eden en şiddetli kişiyi affediyor.¹²¹ Muhakkak ki Hakem'in tabiatı, dinî bir tabiattır. Bu tabiatı, babası Hişâm'dan tevarüs etti. O aynı zamanda bir fitneye karşı sert ve kabaca susturmayı da babasından miras almıştı. Ancak bu bir isyan durumunda nefsi müdafaadır.

M. Seyyid el-Vekil, bu ayaklanmayla ilgili bir takım tesbitlerde bulunmuştur. Şöyle ki:

1. Ayaklanmada halkın tutumu yanlıştır. Halk olayları gözünde çok büyütülmüştür. Olaylara akılcı değil duygusal yaklaşmıştır. Halk kızmakta haklı olsa bile başlattıkları isyanla yüzlerce insanın öldürülmesine sebep olmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen halk da kendilerince doğru bildikleri şeyi yapmıştır. Gençler ise, cahilce davrandılar. Kadınların ve çocukların masumiyeti, hak olarak bildikleri şeyden daha da kıymetli olmalıydı. Ateş onları her yönden çepeçevre kuşatmıştı, iğrenç bir şekilde öldürülüyorlardı. Bu isyancılar öldürülürken isyan dağılıyor, alevleri sönyordu. Ateş küle dönmüş artık tek bir kıvılcım bile kalmamıştı.

2. İsyana ateşini, tutuşturan ve alevlendiren kişiler ise âlimlerdir. Buna ek olarak Emîrin askerlerinin demirciyi öldürmesi de zikredilebilir.

Âlimler, halkı Hakem'in aleyhine kışkırtmasalardı, halkın düşüncelerine emîrin kötü olduğu fikrini yerleştirmeselerdi ve halkı kin ve nefrete teşvik etmeselerdi belki de bu isyan çıkmayacaktı.

Halk, Emîrin askerlerinden birinin demirciyi öldürmesini feryat edilecek bir zulüm olarak görmüştü. Ancak bu Emîre isyan çıkarmayı gerektirecek kadar büyük bir hadise değildi. Emîrin büyüklenmesi, halkın kendisini hesaba çekmeye yetkili olmadığını düşünmesi tabii bir şeydir. Emîrin namazı terk etmesi de kendi şahsını ilgilendiren bir tutumdur. Ancak âlimlerin, halkı kışkırtmaları kalpleri kinle doldurmuş, nefisleri harekete geçirmiştir. Özellikle halkın güven ve takdirine sahip olan kişileri harekete geçirmişti.

¹²¹ Makkarî, *age*, I, 341.

Âlimler, isyanı tutuşturup onun ateşini yakıp odunları iyice yaksın diye bıraktılar. Ateş odunu iyice yemeye başlayınca da hızla kaçtılar. Nerede Yahya b. Yahya el-Leysî, nerede Tâlut b. Abdülcebbar? Nerede İsâ b. Dinar? Hepsî ilk isyanda topluca kaçtılar ve halkı isyanın şiddetli alevlerinin içinde yanar halde bıraktılar.

Âlimler, tek başlarına halkı Hakem'e karşı isyan ettirmeye güç yetirebiliyorlardı. Fakat ordu üzerlerine gelince kaçmaları, halkın âlimlere olan güvenlerini yitirmelerine sebep oldu. Bütün bunlar, ayaklanmanın bitme sebeplerindendir. Çünkü halk, komutanlarını kaybetmişlerdi, buna evlerinde yanan ateşi ve çocuk ve kadınlarının güvenliğinden korkmaları da eklendiğinde isyanın başarılı olamayış sebebi açıkça ortaya çıkmaktadır. İsyân, planlı olsaydı başarıya ulaşmamaları için belki de hiçbir sebep olmayacaktı.

3. Bu halk hareketinin Hakem'in hayatında derin tesirleri oldu. O, mülkün sadece askeri istibdat üzerine kurulmadığını anladı. Baskı ne kadar devam ederse etsin ayaklanmalar bir gün o baskıyı bertaraf edebilecek hale gelebilir. Biri bastırılsa diğeri başlar. Zulüm ise istibdat, bu nizamın bazı koruyucu damarlarına da ulaşabilir. İşte o zaman istibdatı yapanlar kendilerine yardımcı bulamaz hale gelebilir. Zulüm ve istibdat bir idarenin vasıflandırılabilceği en kötü unsurdur. Hakem, bu gerçeği geçte olsa anladı, kendini halkın inançları doğrultusunda yenilemeyi bildi. Babası Hişâm, tüm hayatını âlimlerin ve fakihlerin arasında geçirmişti ve öldüğünde Allah'ın cezası ve gazabından emin olarak rahat bir şekilde ölmüştü. Peki Hakem, neden böyle olmasın? Bu isyan, Hakem'e kalan ömründe istifade edeceği çok veciz bir ders oldu. Bu isyan, onu Allah'a döndürdü, yaptıklarından pişman olup tövbe etmesini sağladı ve âlimlere yaklaşmaya başladı. Onların ilim ve görüşlerinden istifade etti.¹²² İbn İzârî: "Hakem'in vefatı yaklaşınca, önceki yaptıklarından dolayı kendini kınadı ve Allah'a tam bir tövbe ile tövbe etti. Böylece örnek bir yola döndü. Ahiret daha kalıcı ve daha evladır. Onun için takva ile süslendi, kopmayan kulpa tutundu, günahlarını itiraf edip istiğfar etti. Allah'ın şu sözüne sığındı: "Eğer yaptıklarınız

¹²² M. Seyyid el-Vekil, age,II, 201-202

kötülükleri bırakıp tövbe ederseniz. Allah, önceki yaptıklarınızı bağışlar.” (Enfal, 38)”¹²³

Diğer İsyanlar

6.1. Amcaların İsyanı (Kurtuba İsyanı)

Hakem b. Hişâm 180/796 yılında babası tarafından Emîr olarak devletin başına getirildiği zaman devlet yönetiminin kendilerinin olması gerektiğini düşünen, yönetime istekli olan bazı yakın akrabalarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Bunlar, Hakem’in amcaları Süleyman b. Abdurrahman ve Abdullah b. Abdurrahman’dır.¹²⁴ Bu kişiler, babası Hişâm’ın sağlığında yasaklı durumdaydılar. Süleyman, yaşça büyük olmasına rağmen babası Abdurrahman’ın küçük kardeşi Hişâm’ı veliaht tayin etmesine çok kızmıştı. Süleyman, Tulaytula’da bulunduğu sırada babasının vefatını ve yerine küçük kardeşinin tahta geçtiğini öğrenince isyan ederek topladığı askerleriyle Kurtuba’ya doğru harekete geçmişti.¹²⁵ Kardeşine Kayravan’da İbrahim b. Ağleb ve Thart’ta ise Abdülvahhab b. Rüstem el-Hâricî yardım ediyordu.¹²⁶ Buna karşılık Hişâm da büyük bir ordunun başına geçerek yola çıktı. İki kardeş arasında Jean bölgesinde çıkan savaştan sonra Süleyman yenilerek ikinci bir isyan için hazırlık yapmak üzere Tuleytula’ya çekilmek zorunda kaldı. Geçici de olsa bir zafer elde eden Hişâm da Kurtuba’ya döndü.

Bu savaştan birkaç yıl sonra Abdullah da Hişâm’a karşı olan tutumunu değiştirdi. Diğer isyancı kardeşi Süleyman’ın yanına gidip onunla işbirliği yaptı. Bazı tarihçilerin ifadesine göre Hişâm, kardeşi Abdullah’a çok iyi davranıp onu herkesten üstün tutardı. Buna rağmen Abdullah, ondan memnun olmamış ve isyan etmiştir.

¹²³ İbn İzarî, *age*, II, 80.

¹²⁴ Makkarî, *age*, I, 339; S. Nasrulah, *age*, I, 74.

¹²⁵ İbnü’l-Esîr, *age*, V, 325; S. Abdülaziz Sâlim, *age*, s. 220.

¹²⁶ S. Abdülaziz Sâlim, *age*, s. 352.

Hişâm kardeşi Abdullah'ın henüz Tuleytula'ya varmadan barışçı yollarla geri dönmesi için çaba sarf etmişse de bunda başarılı olamamıştır. Bu durumda iki kardeşinin de kendisine karşı isyan etmeleri Hişâm için büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Hişâm, bu tehlikeyi bertaraf etmek için kardeşleriyle savaşmak zorunda olduğunu anladı ve ordusunun başına geçerek Tuleytula'ya doğru hareket etti. Ancak o, Tuleytula'ya vardığı sırada Süleyman da başkent Kurtuba'ya saldırıp şehri ele geçirmeyi deneyecekti.

Nitekim Süleyman, yerine oğlunu ve kardeşi Abdullah'ı bıraktıktan sonra Berberîlerden oluşan büyük bir ordu ile Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Ancak şehrin yakınına geldiğinde burada büyük bir direnişle karşılaştı. Kurtubalılar da şehirlerini savunarak askerlere yardım ediyorlardı. Bu arada Hişâm'ın Kurtuba'da güvendiği kimseleri bıraktığı ve Süleyman'ın bu hareketini haber alınca da herhangi bir telaşa kapılmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Süleyman'ı takip etmesi için oğlu Abdülmelik'i onun peşinden gönderip kendisi şehri kuşatmaya devam etti. Abdülmelik'in Kurtuba'ya yaklaştığını öğrenen Süleyman, onunla çarpışmayı göze alamayarak işgal etmek istediği Mâride'ye doğru hareket etti. Ancak şehrin valisi, onun şehre girmesine engel oldu. Bunun üzerine o da başka yere gitmek zorunda kaldı. Hişâm ise iki ay süreyle Mâride'yi kuşattıktan sonra, Süleyman'ın orada bulunmadığı sürece, buranın kendisi için tehlike teşkil etmeyeceğini düşünerek kuşatmayı kaldırıp Kurtuba'ya geri döndü.¹²⁷

Bu olaydan birkaç ay sonra 174/790 yılı başında Abdullah, hiçbir teşebbüste bulunmadan ve eman istemeden Hişâm'ın sarayına giderek teslim oldu. Hişâm da biraderine iyi davrandı ve onu oğlu Hakem'in köşküne yerleştirdi.

Bu arada Süleyman, Mursiye (Murcia)'ye doğru ilerlemekteydi. Hişâm, oğlu Muâviye komutasında bir ordu ile onu takip ettirdi. Muâviye, bölgeye hücum edip denize kadar ilerlediyse de Valencia dağlarına sığınan¹²⁸ Süleyman'ı ele geçiremedi ve Kurtuba'ya geri döndü. Ne var ki, Abdullah'ın Hişâm'a teslim olması Süleyman'ı hayal kırıklığına uğrattı ve tahtı kaba kuvvetle ele

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, V, 325; Nüveyrî, *age*, XXII, 20

¹²⁸ İbn Haldûn, *age*, IV, 124.

geçiremeyeceğini kabul etti. Bu arada Endülüs'ten çıkmasına karşılık babasının mirasından kendisine düşen pay olarak veya tarihçilerin ifadesiyle babası Abdurrahman'ın mirasını paylaşma konusunda anlaşmaya varmak için hükümdarın kendisine altmış bin dinar vermesi şartıyla bağışlanmasını teklif etti.¹²⁹

Teklifi kabul edilen Süleyman, ailesi ve çocuklarıyla birlikte bir gemiye binerek Kuzey Afrika'ya geçti. Bunun üzerine Hişâm, oğlu Hakem'i Tuleytula'ya vali tayin ederek bölgede hakimiyetini tesis etti.¹³⁰

180/796 yılında Hişâm vefat edip yerine Hakem Emîr olduğunda amcası Süleyman b. Abdurrahman, Tanca'da ikamet etmekteydi. Diğer amcası Abdullah ise Mağrib'de (Fas) ikamet ediyordu. Abdullah, Hişâm'ın vefatını ve yerine oğlu Hakem'in getirildiğini Thart'da İmam Abdülvahhab'ı ziyareti esnasında öğrendi. Bu haber üzerine boğazı geçerek Endülüs'e döndü. Kardeşi Süleyman'dan önce hareket etmek istiyordu. Abdullah, Saragossa şehrine giderek isyancılardan Behlül b. Merzuk isimli birinin misafiri oldu. Saragossa şehrinde halkın Hakem'e karşı ayaklanması için çalışmalar başladı. Ancak burada kendisini destekleyecek kimseleri bulamadı. Çünkü Saragossa halkı her zaman Kurtuba hükümetinden yana tavır alan bir halktı. Birkaç ay daha çalışmalar yaptıktan sonra iyice ümidini kesti ve 181/797 yılında yanına oğulları Ubeydullah ve Abdülmelik'i de alarak Hakem'e karşı yardım talebinde bulunmak için Şarlman'ın yanına gitti ve orada onunla görüştü. İbn İzârî, Abdullah'ın Frank topraklarına gidiş sebebinin oraları hakimiyeti altına almak için olduğunu zikretmektedir.¹³¹ Ancak olayların seyrine bakıldığında böyle olmadığı anlaşılmaktadır.

Şarlman, onları iyi karşıladı, ancak Endülüs'e yeniden bir sefer düzenlemeyi göze alamadığı için yardım vaat etmedi. Bazı kaynaklar, Şarlman'ın daha önce Saragossa surları önünde büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra, geri çekilirken de Pirene dağlarının geçitlerinde, ordusunun büyük bölümünün kılıçtan

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, age, V, 325 ; İbn İzârî, age, II,92

¹³⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 160- 162.

¹³¹ İbn İzârî, age, II, 103.

geçirilmesinden sonra yeni bir maceraya atılma cesaretini kendisinde bulamadığını belirtmektedirler.

Böylece Abdullah, bir süre kaldığı Frank topraklarını eli boş olarak terk zorunda kaldı. Yeniden sınır bölgesine ve Saragossa'ya döndü. Veşga (Huesca) şehrini işgal etti.¹³² 181/797 yılında Ebu'l-Haccâc Behlül b. Merzuk adlı isyancı ayaklanma çıkarmıştı. Merzuk, Abdullah'ı da şehirden çıkardı. Böylece Abdullah, burayı terk etmek zorunda kalarak Belensiye (Valencia) bölgesine çekildi ve halkı yeniden devlete karşı isyana çağırmaya devam etti. Neticede yeğeni Hakem, 186/802 yılında ona bir eman mektubu göndererek kendisini bağışladığını ve eğer isterse Belensiye bölgesinde kalabileceğini belirtti.¹³³ Abdullah, kardeşi Süleyman'ın ölüm haberini duyunca bu ona çok ağır geldi ve kendi nefsinden korktu. Bundan sonra fitne çıkartmaktan geri durdu.¹³⁴

Bazı kaynaklar ise Abdullah'ın isyana devam etmesinin hiçbir işe yaramayacağını görerek, eman dilemek üzere kardeşinin oğlu Hakem'e mektup yazdığını zikretmektedirler. Abdullah, Hakem'in yanına geldiği zaman Hakem ona ikramda bulundu ve hürmet gösterdi. Ayrıca Hakem, hem amcası Abdullah için hem de çocukları için bol miktarda yiyecek ve giyecek eşyası ile birlikte kıymetli hediyeler verdi.¹³⁵

Hakem'in kendisine 186/802'de eman mektubu göndermesine sevinen Abdullah, Belensiye'de kalmayı tercih etti. Bu karar üzerine kendisine ayda bir bin dinar maaş bağlandı. Ayrıca özel masrafları için de yıllık bin dinar verileceği taahhüt edildi.

Hakem b. Hişâm ile amcası Abdullah arasındaki antlaşmayı Kurtuba'nın önde gelen fakihlerinden Mâlik b. Enes'in talebesi Yahya b. Yahya el-Leysî ile İbn Ebî Amir 187/803'de akdettiler. Bu antlaşmayla artık amcası Abdullah, Valencia'ya tamamen yerleşti. Hatta lakab olarak ona Abdullah el-Belensî

¹³² İbrahim Beydûn, age, s. 219.

¹³³ M. Seyyid el-Vekil, age, II, 196.

¹³⁴ Nüveyrî, age, XXIII, 363.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, age, V, 325.

denilmeye başlandı.¹³⁶ Yahya ve İbn Ebî Amir, Abdullah'ın oğlunu Hakem'e takdim ettiler. O da kız kardeşinin kızı ile onu evlendirdi.

İbn İzârî eserinde Abdullah'ın oğullarından birinin Hakem'in kızıyla evlendiğini belirtmektedir.¹³⁷ Yine tarihçi E. Levi Provençal ise Abdullah'ın iki oğlunun da elçilerle döndüklerini ve Hakem'in iki kızı olan Azîze ve Ümmü Selma ile evlendiklerini zikretmektedir.¹³⁸ İbnü'l-Esîr ise Hakem'in Abdullah'ın oğullarıyla iki kız kardeşini evlendirdiğini zikredilmektedir.¹³⁹

Hakem'le amcası Abdullah arasındaki antlaşma Belensiye için birçok hayırlara sebep oldu. Belensiye güllük gülistanlık oldu. Şehir imar edildi, nüfusu büyük oranda arttı. Barajlar, setler, kanallar yapıldı. Arazilerin sulanması için su dağıtım kanalları yapıldı, her yeri hayır, bolluk ve bereket kapladı.

Abdullah b. Abdurrahman, Belensiye'ye bir iskele yaptırdı. Hakem, amcası Abdullah'ın iki oğlunu yanına alarak Kurtuba'ya götürdü. Amcası Abdullah'ı da ordularının başına komutan olarak görevlendirdi. Abdullah, birliklerin komutanı olarak bilindi. Abdullah, Katalonya'ya ve 185/801 yılında Katalonya'luların ele geçirdiği Barselona'ya sefer yapmıştır.¹⁴⁰

Bu antlaşmadan sonra Abdullah, Hakem'in vefatına kadar anlaşma şartlarına uyarak Belensiye'de kendi halinde yaşamaya devam etti. Hakem, onu ordularının komutanı yaptı.¹⁴¹ Fakat Hakem vefat edince tekrar isyan etti.

Hakem b. Hişâm'ın diğer amcası Süleyman b. Abdurrahman ise kardeşi Hişâm'ın ölüm haberini duyunca bulunduğu Kuzey Afrika'dan ordusuyla birlikte Endülüs'e doğru harekete geçti. Süleyman'ın Endülüs'e geçiş tarihi 182/798 yılının Şevval ayıydı. Süleyman, Endülüs'ten de etrafına asker toplamaya başladı. Yeterince kuvvet topladığına inandığı zaman da Hakem'i tahttan uzaklaştırıp yerine geçmek üzere Kurtuba'ya doğru hareket etti. Aynı yıl Hakem'in ordusuyla

¹³⁶ K. S. Ebû Mustafa, *Tarihu Medineti Belensiyeti'l-Endülüsiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye, s. 72.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, age, V, 325; Nüveyrî, age, XXIII, 363.

¹³⁸ S. A. Sâlim, age, s. 353; K. S. Ebû Mustafa, age, s. 72.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, age, V, 308.

¹⁴⁰ M. Seyyid el- Vekil, age, II, 192.

¹⁴¹ S. Abdülaziz Sâlim, age, s. 353.

Bencita'da yaptığı şiddetli çatışmalardan sonra yenildi. Fakat mücadelesinden vazgeçmedi. Berberîlerden oluşan ordusuyla başka bir bölgeye çekilip savaş için yeniden hazırlıklara başladı. Hazırlıklarını tamamlayarak 182/798 yılı sonlarında Hayta denilen bölgede Hakem ile bir daha savaşa girişmiş ve bu defa da hezimete uğramaktan kurtulamamıştı.¹⁴²

Bütün bunlara rağmen mücadeleyi bırakmayan Süleyman b. Abdurrahman, bu sefer de büyük bir Berberî topluluğunun kendisini desteklemekte olduğu İstece (Ecija)'ye doğru çekildi. Hakem de onu takip etti ve Ecija bölgesinde iki ordu karşı karşıya geldi, savaş günlerce sürdü, çok şiddetli vuruşmalar oldu. Savaşı üçüncü defa yine Hakem kazanmıştı. Bu savaşın yapıldığı tarih ise 183/799'dü. Aynı yıl iki ordu tekrar karşılaştı ve 184/800 yılında beşinci defa yine savaş yapıldı. Bu son savaş Hakem b. Hişâm için oldukça zor bir savaş olmuştu.¹⁴³ Tarihçiler, bu savaşı şöyle anlatmaktadırlar:

184/800 yılında Ebû Eyyûb Süleyman b. Abdurrahman, doğuda askeri yığınak yaparak önce Ceyyan, sonra da Elbire'yi işgal etti. Bu iki şehirde pek çok kişi ona katıldı. Süleyman'ın taraftarlarının ciddi bir askerî eğitimleri yoktu. Bunlar maceracı kişilerden oluşuyordu. Öte yandan Hakem, büyük bir komutandı ve askerleri iyi eğitilmiş tecrübeli askerlerdi.¹⁴⁴ Bunun üzerine Hakem, harekete geçti. İki taraf arasında günlerce devam eden ve pek çok kişinin öldüğü çetin bir savaş oldu. Neticede Hakem, galip geldi. Süleyman bundan sonra yeğeni Hakem'e karşı mücadelesini sürdürmek için Mâride bölgesine geçti. Bunun üzerine Mâride'de bulunan ve halkı tarafından itibar gören Berberî liderlerinden Asbağ b. Abdullah b. Vansus, Süleyman'a karşı çıktı. Asbağ, Hakem'in yanında yer alan bir komutan idi. Hakem'in "Süleyman'ı şehre sokma" emri üzerine de Süleyman'ı esir alıp Hakem'e gönderdi. Hakem, amcasının öldürülmesini emretti ve Süleyman'ın başı bir mızrağın ucunda dolaştırılıp teşhir edildi. Bundan sonra Hakem, onun Kurtuba'daki kraliyet kabristanında defnine emir verdi. Süleyman'ın öldürülmesi 184/800 yılında meydana geldi.¹⁴⁵

¹⁴²İbn İzarî, age, XXIII, 362

¹⁴³Nüveyrî, age, XXIII, 362.

¹⁴⁴S. M. İmamuddin, age, s. 101.

¹⁴⁵İbnü'l-Esîr, age, V, 308; M. Seyyid el- Vekil, age,II, 191-192.

6.2. Mâride İsyanı

Asbağ b. Abdullah b. Vansus, Mâride’de isyan etti. Hakem’in yeğeni ve kayın biraderi olan Asbağ, Berberî liderlerinden biri olarak halk tarafından itibar gören bir kişi idi. Daha önceleri Hakem b. Hişâm’la aralarındaki ilişkide bir problem yoktu. Hatta Asbağ, Hakem’in isteği üzerine amcasını esir alıp Hakem’e teslim etmişti.

Asbağ’ın görevden aldığı bir veziri Emîre Asbağ’ın bağımsızlığını ilan etmeye hazırlandığı yolunda bilgi verdi. Emîr, valinin görevden alınmasını emretti. Asbağ bu haberi öğrenince isyan etti.¹⁴⁶ Hakem, 190/806 yılında Mâride’ye bir sefer düzenledi ve şehri kuşattı. Fakat daha önce zikrettiğimiz gibi Kurtuba halkının daha önce idam edilen 72 kişinin intikamını almak için ayaklanması üzerine Hakem, kuşatmayı kaldırarak Kurtuba’ya geri döndü ve ayaklanmayı bastırdı.¹⁴⁷

Hakem, bundan sonra hâlâ isyanını sürdürmekte olan Mâride’ye karşı yeniden sefere çıktı. Asbağ b. Abdullah b. Vansus’un ayaklanma sebebi hakkında İbn İzârî şöyle demektedir: “Asbağ’ın isyan sebebi, düşmanlarından birinin Hakem’e giderek, onun aleyhinde ithamda bulunması, sonra da Asbağ’a gelip halifeyi kötölemesi, ondan sakınmasını söylemesi ve söyledikleriyle halîfenin onu cezalandıracağı intibahını vermesidir. Böylece Asbağ, düşmanın bu oyununa gelmiş ve Mâride’ye girerek burada isyan etmiştir.”¹⁴⁸

Asbağ’ın isyan sebebi Hakem tarafından cezalandırılacağı korkusuna dayanıyordu. Mâride şehri, Berberîlerin toplandığı bir şehir halinde gelmişti. Hakem buradaki isyanı bitirebilmek için aralıksız yedi yıl boyunca sefer düzenlemek zorunda kaldı. Hakem, Mâride halkının ileri gelenlerinden bir gurup ile Asbağ’ın güvendiği arkadaşlarının gönüllerini kendine çekmişti. Böylece onlar da Asbağ’ın etrafını terk ederek Hakem’in safına geçtiler. Bu durum, Asbağ’ın

¹⁴⁶ İbnü’l-Esîr, a.g.e.V, 345; S. M. İmamuddin, age, s. 106.

¹⁴⁷ M. Seyyid el- Vekil, age, II, 192; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 182.

¹⁴⁸ İbn İzârî, age, II, 108.

Mâride'deki durumunu zayıflattı. Hatta kardeşi bile Hakem'in tarafına geçti. Asbağ, kardeşinin bu tutumuna hayret etti ve hayal kırıklığına uğradı. Bu durum karşısında Hakem'e bir elçi gönderdi ve ondan eman diledi. Hakem, onun bu isteğini kabul etti ve eman verdi. Bunun üzerine de Mâride'den ayrıldı ve Hakem'in yanına Kurtuba'ya geldi. Asbağ, bundan sonraki hayatını Kurtuba'da geçirmiştir.¹⁴⁹

İbn İzârî ise Mâride isyanının bitişini şu şekilde belirtmektedir:

Mâride'ye yedi yıl boyuca aralıksız seferler yapan Hakem, sonunda halkın orduya şehrin kapılarını açarak sulh istemesi üzerine burayı fethedebildi (197/813). Böylece Mâride isyanı fiilen sona ermiş oldu. İbn İzârî, Asbağ'ın isyanının bittiğini zikrettiğimiz (197/813) yılına kadar isyana devam ettiğini, bu tarihte Hakem'in ona eman vermesi üzerine Mâride'yi boşaltıp Hakem'in safına geçtiğini ve bundan sonra da Kurtuba'da oturduğunu zikretmektedir.¹⁵⁰ Buna rağmen bir gurup tarihçi de Mâridelilerin 194/810 yılında Hakem'e karşı yeniden isyan ettikleri, Hakem'in de bunun üzerine şehri zaptettiğini, çok kişiyi esir alıp öldürdüğünü ve daha sonra Kurtuba'ya muzaffer olarak döndüğünü kaydetmektedir.¹⁵¹

Kaynaklardaki bu rivayetleri, yeni bazı tarihçiler de doğrulamaktadır. Mesela, E. Levi Provençal, Asbağ'ın 192/808 yılında öldüğünü ve isyanın onun ölümüyle bitmeyip Hakem'in 197/813 yılında bastırıcaya kadar devam ettiğini kabul etmektedir.¹⁵²

Bütün bu rivayetlerden şu sonuç çıkarılabilir: Tarihçiler, Mâride isyanının 190/805 yılında başlayıp 197/813 yılında sona erdiği hususunda ittifak etmektedirler. Fakat bu ayaklanmanın sonuna kadar Asbağ'ın veya bir başkasının komutasında devam ettiği hususunda ihtilaf vardır. Biz, bazı kaynaklarını zikrettikleri Mâride halkının 194/810 yılında yeniden isyan ettikleri tarzındaki

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *age*, V, 346; Nüveyrî, *age*, XXIII, 368; S. Nasrullah, *age*, I, 76-77.

¹⁵⁰ İbn İzârî, *age*, II, 108

¹⁵¹ Nüveyrî, *age*, XXII, 368; İbn Haldûn, *age*, IV, 127

¹⁵² E. Levi- Provençal, *Histoire d'España Musulmana*, Paris 1944, IV, 102

delile dayanarak bu tarihte ayaklanmayı başka bir komutanın sürdürmüş olabileceği görüşünü doğru buluyoruz. Çünkü bu isyanın öncüsü, baştan sonuna kadar Asbağ olsaydı, tarihçiler, Mâridelilerin tekrar isyan ettiklerini söylemeye ihtiyaç duymaz ve bu hareketi birincinin devamı kabul ederlerdi.¹⁵³

Hakem, Mâride'ye yaptığı son seferde askerlerinin surların üzerinde olduğunu gördü. Mâride halkı da savunmada zayıf kalmışlardı. Hakem, çocukların çığlıklarını, kadınların feryatlarını görünce ordusuna onları bırakmalarını emretti. Daha sonra vezirlerini ve komutanlarını yanına çağırarak onlara: “Ordumuzun bu kendilerine zulmeden halka karşı galibiyetini biliyorsunuz. Bizim onları bırakmamız ancak Allah’ın isteğiyle olmuştur. Onlardan zor durumda olanların, çocukların ve bebeklerin öldürülmeleri korkusu sebebiyle onları bıraktık. Biz, Allah’ın bize adeti olduğu üzere zaferin bize getirildiğini görüyoruz. Yine biz, affı da bağışlamayı da bildik, onun için buradan ayrılmaya azmettim. Şayet gücümüzün üzerlerinde durduğunu ve Allah’ın onları gözettiğini görürlerse ne âlâ, değilse Allah onları arkalarından kuşatmıştır ve onlardan intikam almaya da gücü yeter. Allah, bizi destekledi ve onları kahretti. Bize zafer verdi, düşmana ise gam ve helak verdi.”

Hakem daha yerine dönmeden Asbağ’ın elçileri geldi ve itaatini bildirdi. Eman istediler. Hakem, Mâride’den ayrılmadan Asbağ’a eman verdi. Asbağ, Hakem’le birlikte Kurtuba’ya geldi ve hayatının kalan bölümünü başkentte geçirdi.¹⁵⁴

Mâride şehri daha sonra Mervan b. Yusuf el-Cillîkî komutasında tekrar isyan etti. Fakat bu isyan çok büyük bir isyan değildi ve hemen bastırıldı.200/815 yılında ise Mevrur nahiyesinde yine bir Berberî isyan etti. Hakem, orada bulunan casusları marifetiyle bunu öğrenmesine rağmen bu olayı gizli tuttu. Daha sonra da komutanlarından birini çağırdı ve isyancıyı tanıyıp tanımadığını sordu. Komutan, evet tanıyorum dedi. Hakem komutana: “Git onun başını getir, aksi taktirde bedel

¹⁵³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 185.

¹⁵⁴ Nüveyrî, *age.*, XXIII, 368 .M. Seyyid el-Vekil *age.*, II,193

olarak senin başını keserim. Ben, sen dönünceye kadar yerimden kalkmayacağım” dedi.

Komutan, isyancıyı öldürmek üzere Mevrur nahiyesine gitti. Kimseye belli etmeden isyancı hakkında bilgi toplamaya başladı. Çünkü Hakem’in sözü kulağında çınliyordu: “Onun başını getirmezsene bedel olarak senin başın gidecek.” Bir hile düşünüp isyancının yanına girdi ve onu öldürdü. Başını götürüp Hakem’in huzuruna girdi. Hakem, onu kabul etti ve onun derecesini yükseltti.¹⁵⁵

6.3. Baje İsyanı

191/807’de Hazm b. Vehb ve Velîd arka arkaya Baje şehri civarında isyan ettiler¹⁵⁶ ve başkaları da ona katıldı. Hazm ve ona katılanlar Leşbune’ye doğru harekete geçtiler ve işgal ettiler. Hakem, mektuplarında Hazm’ı “en-Nabatî” diye isimlendirirdi. İsyan ettiğini öğrenince oğlu Hişâm’ı büyük bir orduyla üzerine gönderdi. Hişâm, Hazm’ı ve onunla birlikte isyan eden kimseleri bozguna uğrattı. Ayrıca ağaçlarını kesti ve onları fena halde sıkıştırarak eman dilemeye mecbur etti ve kendilerine eman verdi. Onlardan rehinelere alarak Kurtuba’ya döndü.¹⁵⁷

6.4. Hendek Günü (Tuleytula İsyanı/Vak’atu’l-Hufra)

Eski ihtişamını yitirmiş olsa da Vizigot krallığının başkentliğini yapmış olan Tuleytula, İspanya’nın önemli şehirlerinden biriydi. Tuleytula şehri nüfusunun çoğu Araplardan olmayıp, İslâm’a sonradan girmiş olan ve bazılarının samimiyetinden şüphe duyulan yeni Müslüman İspanyollardan oluşmaktaydı. Şehrin nüfusunun önemli bir bölümü de Hıristiyan azınlıklardan meydana gelmekteydi. Müslümanlar Tuleytula’da Hıristiyanlara tam bir hürriyet vermişti. Dinlerinde ve diğer işlerinde özgür bir şekilde davranıyorlardı.¹⁵⁸ Fakat her iki kesim de Arap yönetiminden memnun değildi. Yeni Müslümanlar, Arap kanı taşımadıkları için küçümseniyorlardı. Hıristiyanlar ise bağımsız oldukları günlerin

¹⁵⁵ İbnü’l-Esîr, age, V, 346; M. Seyyid el- Vekil, age, II, 193

¹⁵⁶ İbnü’l-Esîr, age, V, 346; S. M. İmamuddin, age, s. 106.

¹⁵⁷ Nüveyrî, age, XXIII, 368; Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, IV, 186

¹⁵⁸ Es’ad Havmed, *Mihnetü’l- Arab fi’l- Endelüs*, Beyrut 1988 s.74

özlemine taşıyorlardı. Tuleytula'da çok az sayıda da olsa Arap ve Berberî guruplar yerleşmişti. Dolayısıyla; isyancılar (yeni Müslümanlar ve Hıristiyanlar) arasında bir ittifak mümkün olabilmisti.

Ayrıca şehrin Tâc nehri sahilinde yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş olup etrafını çevreleyen surların geçit vermemesi gibi stratejik özellikleri bulunmaktaydı.¹⁵⁹

Tuleytula halkı, Endülüs emirlerini çok meşgul ediyor ve devamlı bir şekilde her Emîre isyan ediyorlardı. Buna sebep ise servetlerinin çokluğu ve şehirlerinin muhkemliği idi. Onun için de gittikçe güçleniyorlardı.¹⁶⁰

Bu isyanlarda ayrıca İslâm hakimiyetini istemeyen Hıristiyanların rolü de çoktu. Tuleytulalıların bu isyan alışkanlıklarını belirten İbn Haldun, bu hususta şöyle demektedir. "Tuleytula halkı, şehirlerinin istihkamlarına olan güvenlerinden dolayı devlete karşı sık sık isyan ederlerdi. İtaatleri zoraki idi. Bunun üzerine Hakem onların icabına baktı."¹⁶¹

Hakem'in tahta çıkışından sonra henüz bir yıl geçmişti ki, 181/797 yılında Ubeyde b. Hamid (Humejd) adında biri Tuleytula'da isyan etti. Bu durum karşısında çaresiz kalan Hakem onları alt etmek için bir hile düşündü ve bu hususta Veşga (Huesca) şehrinde bir İspanyol olan komutanı Amrus b. Yûsuf'u isyanı bastırmak için görevlendirdi. Amrus, Ubeyde ile bir kaç defa çatışmaya girdiyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine Amrus, Tuleytula'dan Beni Mahşi denilen birisi ve diğer kişilerle mektuplaştı. Onları kendi tarafına çekmeyi başardı. Bu insanları Ubeyde'ye karşı ayaklandırıp onu öldürmelerini istedi. Bunun karşılığında ise Emîr Hakem'in onlara büyük bir ödül vereceğini onlara vaad etti. Onlar da Ubeyde'yi öldürüp Amrus b. Yusuf'a götürdüler. Bazı taraftarların evlerine de baskın düzenleyip onların da başlarını Amrus'a gönderdiler. Amrus da isyancıların başlarını Hakem'e gönderdi. Amrus, bu sıralarda sınır bölgesinde Talabire (talavera)'da bulunuyordu. Amrus, Hakem

¹⁵⁹ İbrahim Beydûn, *age*, s. 220.

¹⁶⁰ Nüveyri, *age*, XXIII, 365.

¹⁶¹ İbn Haldûn, *age*, IV, 126; İbnü'l-Esîr, *age*, V, 344 ; S.M.İmamuddin, *age*, s.104,105

adına faaliyetlerde bulunuyor, onun propagandasını yapıyordu.¹⁶² Bu yüzden Hakem kendisine kalben ısınmıştı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Amrus, Veşga (Huesca) ahalisindendi. (Amrus, Müslüman bir baba ve Hıristiyan bir annenin çocuğudur.) Ubeyde ve taraftarlarının öldürüldüğü haberini alan bazı Berberler ise Ubeyde'nin katillerini öldürdüler. Amrus da Ubeyde yüzünden öldürülenlerin başını Hakem'e gönderdi ve olanları bildirdi. Böylece isyanın başı ezilmiş oldu.

Ancak Tuleytula halkının yönetilmesi güç bir işti. Ve yeni Müslüman bir şair liderliğinde yine problemler çıkarmaya başladılar. Bu şair yaşadığı sürece Hakem Tuleytulalıları itaat altına alamadı. Şâir öldüğünde Amrus b. Yusuf, yeniden şehirde düzeni sağlamakla görevlendirildi. Tuleytula'da hakimiyet sağlamak zordu. Hatta Ubeyde b.(Humejd) Hamid'in öldürülmesinden sonra bile buranın ahalisi Hakem'e biat etmemişlerdi. Bununla beraber Hakem'in ne sûretle olursa olsun burada kesin hakimiyet sağlaması gerekiyordu.

Hakem, bu konuda isyanı başarılı bir planla bastıran Amrus b. Yusuf'u huzuruna çağırdı ve kendisine çok ikramda bulundu. Ayrıca Tuleytulalıları hakkındaki niyetini ona bildirdi. Amrus b. Yusuf'un ikinci bir gizli hareketle şehirde devletin kesin hakimiyetini sağlayabileceğini düşünüyordu. Çünkü aslen Tuleytulalı bir İspanyol olan Amrus'un şehir halkının güvenini kazanması zor değildi. Hakem, Tuleytula halkını idare hususunda Amrus'a muvafakat gösterdi ve onu Tuleytula valisi olarak atadı. Amrus'a şehirdeki isyancıları, ayrılıkçıları uygun bir şekilde yok etmesini emretti.¹⁶³

Bundan sonra Hakem, Tuleytula ahalisine bir mektup gönderdi ve onlara hitaben şunları yazdı: "Hakkınızdaki iyi düşüncelerimi bilmeniz için kendilerinden hoşlanmadığınız vali ve amillerimizi sizden geri aldım. Gönüllerinizin mutmain olması için de kendi ırkınızdan olan Amrus'u beğenip size vali tayin ettim."¹⁶⁴

¹⁶² Nüveyrî, *age*, XXIII, 365

¹⁶³ İbn Haldûn, *age*, IV, 26

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *age*, V, 344 ; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXII, 33

Amrus, kısa zaman sonra Tuleytula'ya doğru yola çıktı. Tuleytula'ya yaklaşınca bütün hünerini kullanarak halkın kendisini karşılmasını ve şehre kabul etmesini sağladı. Şehre girdikten sonra halkına iyi davrandı, halkla iyi ilişkiler kurarak onların güvenini kazanmakta zorluk çekmedi.

Amrus, yapmak istediği ilk hileye şöyle başladı: Önce Ümeyye oğullarına buğzetmek ve onların itaatinden çıkmak hususunda onlarla aynı fikirde olduğunu ortaya koydu. Emevîlerin yerine onların düşüncelerine önem verdi ve Emevîlere itaat mecburiyetini ortadan kaldırdı. Böylece halkın kendisine meyletmesini ve yaptıklarına güven duymalarını sağladı.

Bundan sonra onlara şöyle dedi: "Emîr Hakem'in adamlarıyla sizin aranızda meydana gelen bu kötülük ve fitnenin tek sebebi sizin onlarla beraber bulunmanızdır. En iyisi ben ayrı bir bina yapayım, bu binada onun adamlarıyla ben kalayım, böylece bu hem sizin onlarla düşüp kalkmanızı önlemiş olur, hem de bu sizin iyiliğinize olur."¹⁶⁵

Akıllı ve mahir bir yönetici olarak Amrus, Tuleytulalıların güvenini kazanır ve şehrin kuzey doğusunda, Tâc (Tagus) Nehri üzerindeki köprüden fazla uzak olmayan bir yerde sağlam surlarla çevrili bir hisar (saray) yaptırıp burada bir ihtiyat kuvveti bulundurma konusunda halkı razı eder. Tuleytula halkı, Amrus'u Emevî Emîrine düşman zanneder, Amrus ise binayı bitirdikten sonra Hakem b. Hişâm'a gizlice haber göndererek yaptırdığı sarayın tamamlandığını belirterek şehrin genel durumunu bildirir. Bu olaydan bir müddet sonra Hakem, sınır bölgesindeki valisine gizlice bir mektup gönderdi. Hakem, mektubunda valisine güya kafir ordularına karşı acele yardım istemek üzere kendisine bir elçi göndermesini emretti. Vali de Hakem'in dediğini yaptı. Bunun üzerine Hakem, dört bir taraftan askerler toplamaya başladı ve bu askerlerin başına oğlu Abdurrahman'ı geçirdi. Ayrıca kumandanlarını ve vezirlerini Abdurrahman ile beraber 181/797'de aynı orduda topladı.¹⁶⁶ Abdurrahman'ın komutasındaki bu ordu hareket etti ve Tuleytula şehrini geçti. Yani Abdurrahman, Tuleytula'ya

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, age, V, 344; Nüveyrî, age, XXIII, 366.

¹⁶⁶ İbn Haldûn ,age. IV.126

girmedi. Onun şehir civarında bulunduğu bir sırada Abdurrahman, merkezden yardım isteyen validen bir mektup aldığını düşman askerlerinin dağıldığını ve Allah'ın onların yapacakları kötülöklere kâfi geldiğini bildirerek tehlikenin atlatıldığını ve yardımın gelmesine gerek kalmadığını kendisine bildirildiğini belirtti ve orduya geri dön emrini verdi. Bunun üzerine Abdurrahman'ın askerleri dağıldılar, kendisi de Kurtuba'ya dönmeye karar verdi. Bütün bu olanlardan haberdar olan Amrus, Abdurrahman'ın ordusu yaklaşınca Tuleytula halkına şunları söyledi: "Gördüğünüz üzere Hakem'in oğlu Abdurrahman, yakınımaya kadar gelmiş bulunmaktadır. Sizlerden hiç kimse onları karşılamak mecburiyetinde değildir. Ancak benim ona gitmem ve hakkını yerine getirmem gerekir. Eğer sizden karşılamak üzere gitmek isteyen olursa onlarla beraber gideriz. Aksi takdirde ben, tek başıma gideceğim. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, onunla birlikte karşılamaya çıkmaya karar verdiler. Şehrin dışındaki orduyu kalabalık bir heyet halinde ziyaret edip, Emîrin oğluna hoş geldin dediler. Abdurrahman da onlara ikram ve ihsanda bulundu.

Hakem, oğlu Abdurrahman ile birlikte bir görevlisini gönderdi ve ona Amrus'a verilmek üzere bir de mektup verdi. Hakem'in görevlisi, Amrus'un yanına geldi. El sıkıştıktan sonra konuşmadan kendisine mektubu teslim etti.

Amrus, Hakem'in mektubunu okuyunca Tuleytula halkına nasıl bir hile uygulanacağını öğrendi, ileri gelenlere de kendilerinin sayı ve güçlerini görmeleri için Abdurrahman ile askerlerini Tuleytula'ya davet etmelerini salık verdi. Tuleytula'nın ileri gelenleri de Amrus'un bu öğüdünü samimi zannederek dediğini yaptılar ve Abdurrahman'ın şehre girmesini sağladılar. Bütün bunlar, Amrus'un planı doğrultusunda geliyordu. Abdurrahman, Amrus'un yaptırmış olduğu saraya yerleşti. Tuleytula halkı da gruplar halinde buraya gelerek Abdurrahman'ı selamladılar. Bu arada Amrus, Abdurrahman'ın büyük bir ziyafet vereceğini bunun hazırlığına başladığını etrafa duyurdu. Ayrıca ziyafet gününü belirledi ve o gün izdiham olmaması ve giriş çıkışın kolaylığı için ziyaretçilerin bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmaları isteniyordu. Tuleytula halkı Amrus'un her dediğini bir bir yaptılar. Kararlaştırılan gün gelince şehir halkının

ileri gelenleri ve davetliler, guruplar halinde Abdurrahman'ın ziyafetine gelmeye başladılar.

Amrus, davetlilerin giriş ve çıkış kapısı arasında mutlaka üzerinden geçmek zorunda kalacakları bir yere geniş bir çukur kazdırmıştı. Davet sırasında tasarladıkları plan harfiyen uygulanmaya başlandı. Davetliler, giriş kapısından girip de daha önceden hazırlanan çukurun yanına geldikleri sırada görevli askerler onların kafalarını kesip bedenlerini çukura atıyorlardı.¹⁶⁷

Öğle vaktine doğru halktan birisi geldi ve burada hiçbir kimseyi göremeyince; buraya girenlerin nereye gittiklerini sordu. Orada bulunanlardan birisi, bu kapıdan girdiler, şu kapıdan çıktılar diye cevap verdi. Bunun üzerine gelen kimse, ben hiçbir kimseyle karşılaşmadım dedi. Durumu sezmesi üzerine bağırmaya başladı ve arkadaşlarının öldürüldüğünü diğer insanlara duyurdu. Böylece o saate kadar gelmemiş olanlar, ölümden kurtuldular.

İbnü'l-Hatîb ise bu olayın ortaya çıkışını şu şekilde anlatmaktadır: "Sarayın üstünden yükselen buharları gören bazı davetliler, bunun yemek buharı değil de kan buharı olduğunu anladılar ve bu surette durum anlaşıldı."¹⁶⁸

Hakem ve Amrus'un tasarladıkları Tuleytula eşrafından kurtulma planı 700 veya 5300 kişini ölümüyle sonuçlanmıştır.¹⁶⁹

Bu olaydan sonra Tuleytula halkının başları eğildi ve Hakem'in bundan sonraki emirlik dönemiyle oğlu Abdurrahman'ın emirliği döneminde itaatlerini gayet güzel bir şekilde sürdürdüler, isyana teşebbüs edemediler. Bu olaya vak'atü'l-hufra (çukur hadisesi) denilmiştir.¹⁷⁰

Bu vahşice yapılan iş, Emîrin gizli emri ile Tuleytula valisi Amrus tarafından yapılmıştı. Böylece Tuleytula liderlerinden mahrum hale getirildi ve on

¹⁶⁷ Es'ad Havmed, age, s. 75.

¹⁶⁸ İbnü'l-Hatîb, age, s. 15.

¹⁶⁹ İbn İzarî, age, II, 104; İbnü'l-Hatîb, age, s. 15.

¹⁷⁰ İbrahim Beydûn, age, s. 221.

beş yıl boyunca isyan düşüncesini onların kafalarından sildi, gelecek yıllar için tam bir barış ve sükûn ortamı bu şekilde sağlanmış oldu.¹⁷¹

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, age, V, 345; S. M. İmamuddin, age, s. 104-106.

II. BÖLÜM

HAKEM B. HİŞÂM'IN DIŞ SİYASETİ

1. Hakem ve Kuzeyde Küçük İspanyol Devletleri

Hakem, aynı zamanda kuzeye bulunan küçük İspanyol devletlerine karşı yaptığı gazaları da durdurmadı. Hatta ileride de görüleceği gibi bu gazalarını Frank topraklarına kadar devam ettirdi. İslâm kaynakları, Kurtuba hükümdarlarının kuzeydeki düşman bölgelerine tertipledikleri gazalarından bahsederken muğlak ifadeler kullanmışlardır. Bu ya yeterli bilgi bulunamamasından ya da bu bölgedeki isimlerin şahıs ismi mi yoksa yer ismi mi olduğunu kestirmenin zorluğundan ileri gelmektedir. Bu yüzden araştırmacılar bu konuları incelerken genellikle yabancı kaynaklara bağlı kalmışlardır.

Hakem, kuzeydeki küçük İspanyol devletlerine karşı ilk seferini, tahta çıktığı yılın (180/796) başında yaptı. Arap kaynakları, bu seferin Hacib Abdülkerim b. Abdülvahid veya İbn Muğis komutasında büyük bir orduyla yapıldığını kaydetmektedirler.¹⁷² Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bu seferde Müslümanlar, Ebro vadisini takip ederek ilerlemiş ve nehrin yakınındaki Calahorra şehrini fethettikten sonra, kuzeye doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Daha sonra, Asturias bölgesini ele geçiren ordu, büyük ganimetler elde etmiştir.

İslâm tarihçileri bu sefer konusunda genel bazı bilgiler dışında malûmat vermezler. Mesela, İbn İzârî, bu konuda şunları nakletmektedir:

“Abdülkerim, sınırda önemli bir bölgeyi ele geçirdi. Sonra yoluna devam ederek sahil kesimini de işgal etti. Buradan orduyu üç kısma ayırarak her birinin başına bir komutan tayin etti. Tespit edilen bölgelere ayrı ayrı ilerlemelerini emretti. Yolda pek çok ganimet elde ederek tahkim edilmiş bir körfeze kadar ilerlediler. Yöre halkı, bütün varlığıyla buraya sığınmıştı. Ordu burayı fethederek, pek çok ganimet elde etti”¹⁷³

¹⁷² Makkarî, *age*, I, 339.

¹⁷³ İbn İzârî, *age*, II, 103

Aradan geçen beş yıl boyunca Hakem, iç isyanlarla ve Frankların Endülüs topraklarına düzenlediği saldırılara karşı koymakla meşgul oldu.¹⁷⁴ Franklar, bu saldırıların sonunda (185/801) Barselona şehrine girmeyi başardılar.¹⁷⁵ Franklar ilerlemelerine rağmen Hakem, Cillikıyye (Galicia) bölgesine karşı taarruz yaptı ve burayı geçerek Barselona'ya doğru ilerledi. Şehrin fethine teşebbüs edilmeyen bu taarruzda ordu Barselona'nın surlarına kadar geldikten sonra düşmana göz dağı vererek Kurtuba'ya döndü.

Bu tarihten iki yıl sonra (187/803) Abdülmelik b. Muğis Elbe ve Alava bölgesine bir akın daha düzenledi. 192/808 yılında Hişâm b. Hakem komutasında Cillikiye (Galicia) bölgesine bir başka sefer daha düzenlendi. Bu seferde, Portekiz devletinin elinde bulundurduğu toprakların bir kısmına girilerek fethedildi ve zaferle dönüldü.¹⁷⁶

İki yıl sonra (194/810) Hakem, Vadi'l-Hicârâ (Guadalajara) bölgesinde bulunan Müslüman esirleri kurtarmak için bizzat kendisinin komuta ettiği bir sefer düzenlemiştir.

Makkarî'nin naklettiğine göre, şair Abbâs b. Nâsih, sınır bölgesinde yaptığı bir gezi sırasında Vadi'l-Hicârâ bölgesine geldiği zaman bir kadının şunları haykırdığını duymuştur:

“Kurtar bizi Hakem! Bizi ihmal ettin, düşmana esir olduk.”

Şair Abbas, bu figanın etkisinde kalarak bir şiir yazmış ve onu Hakem'e takdim etmiştir. Bu şiirin bir kısmı şöyledir:

*Vadi'l-Hicârâ'da hüznün dolu bir şekilde dolaşıp durdum
Değişiklik arz etmeyen yıldızlara uydum
Ey Ebu'l-Âsî! Gece gündüz kederle yürüyen bineğimi sana döndürdüm
Bütün dünya kadınlarının yardımına koşan sen!
Bana yardım etmeli ve kurtarmalısın!¹⁷⁷*

¹⁷⁴ Nüveyrî, *age*, XXIII, 362-363

¹⁷⁵ S.M.H Khan Sabri, *age*.s. 112

¹⁷⁶ Abdurrahman Ali el-Hajji, *Andalusian Diplomatic Relations With Western Europe During The Umayyad Period*, Beyrut 1970 s.129

¹⁷⁷ Makkarî, *age*, I, 340

Hakem, bunları duyunca çok müteessir oldu ve derhal bu bölgeye sefer yapılacağını ilan etti. Hakem, bu seferinde bölgeyi fethetti, zindanları yıkarak bir çok esiri kurtardı. Sonra şair Abbas'tan kendisine o esir kadını göstermesini istedi. Şair, kadını gösterince Hakem: "Kadına sor bakalım, Hakem, kendisini kurtarmış mıdır?" dedi. Kadın ise: "Vallahi kalplerimizi fethetti, düşmanı kahretti ve kimsesizleri kurtardı, Allah da kendisine yardım etsin ve desteklesin" dedi. Hakem, bu cevaptan memnun oldu ve şöyle dedi:

Ey Abbas! Uzaklığa rağmen onun sesine cevap verdiğimi,

Muzaffer ordulara komuta ettiğimi görmedin mi?

Arzuları gerçekleştirdim, acıları dindirdim

Meşakkati kaldırdım ve çaresize yetiştim.¹⁷⁸

Küçük İspanyol devletlerinin bulunduğu Kuzey Endülüs bölgesine 200/816 yılında Hakem döneminin son seferi düzenlenmiştir. Arap tarihçileri, bu seferin sadece Ebro vadisine yapıldığını zikretmekle yetinmektedirler. Araştırmacılar, bu vadi veya nehrin nerede bulunduğu hususunda ihtilaf halindedirler. Bu tarihçilerin bir kısmı, bu nehrin Naharon nehri olduğu tarzındaki kanaatlerine dayanarak onun Galicia bölgesinde bulunduğunu söylerken diğer bir kısmı da bu nehrin, Oroncilla nehri olduğu düşüncesiyle Ebro vadisine yakın bir yerde, Galicia bölgesinin doğusunda bulunduğunu ileri sürmektedirler.

Gerçek şudur ki, çağdaş tarihçilerin zikrettiği her iki bölgede de ve sözü edilen bu nehrin adına benzer isimlerin bulunması, bu nehrin nerede olduğu hususunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktadır. Her ne kadar İbn Haldûn, o sırada Arapların savaştıkları krallığın Cillîkiye krallığı olduğundan bahsetmekte ise de bu rivayet duruma kesinlik getirecek değildir. Çünkü o sırada Cillîkiye kralı, Müslümanlarla savaşmak üzere başka bir bölgeye geçmiş de olabilir. Kaldı ki İbn Haldûn da bu nehrin adını zikretmemekte, sadece: "Hakem, h. 200/816

¹⁷⁸ *Ahbâru Mecmû'a*, s.117

yılında ordusunu Hâcib b. Muğis ile birlikte sefere gönderdi. Cillikiye kralı, büyük bir ordu ile bunlara karşı çıktı.¹⁷⁹ İki taraf nehir üzerinde karşı karşıya geldiler ve burada günlerce savaştılar. Müslümanlar, daha üstün savaşıyorlardı. Çarpışmalar on üç gün sürdü. Sonra günlerce yağmur yağdı ve nehir taşıtı. Müslümanlar da zaferle geri döndüler” demekle yetinmektedir.¹⁸⁰

Her hâlükarda kesin olarak bildiğimiz bir şey, Müslümanların ilk çatışmalarda galip geldiği ve düşmanı Erun nehrine kadar geri çekilmeye mecbur ettiğidir. Fakat o günlerde yağın yağmur, nehrin kabarmasına ve iki ordu arasında bir set oluşmasına sebep olmuştur. Komutan Abdülkerim, geçmek için elverişli olan yerlerden nehri karşıya geçmeyi denemiş, bu sırada irili ufaklı çok sayıda çarpışmaya girişmiş fakat kesin sonuca ulaşamamıştır.

Düşman ordusu, Müslümanların nehri geçmesini önlemek amacıyla nehrin karşısına ağaç ve taşlardan setler yapmış, hatta hendekler kazmıştır. Geçilmesi güç olan bu engellerin yanı sıra yağın şiddetli yağmurlar da Müslümanların, onları takip etmesine mani olmuştur.

Bu savaşı teferruatıyla anlatan tek tarihçi İbn İzârî’dir. Müslümanların sefere hazırlanması ve savaş bölgesine varmalarını ayrıntılarıyla anlatan İbn İzârî, savaşın seyri konusunda da şunları nakletmektedir:

“Savaş başlayınca Abdülkerim, vadinin geçitlerine hücum etti. Düşman ise bu geçitleri tutarak Müslümanların saldırılarına karşılık veriyordu. Müslümanlar, çetin bir savaş yaptılar. Düşman geri çekilerek nehrin karşı kıyısına çıktı. Geçitlerdeki kuvvetleri takviye edip karşı kıyıyı ağaçlarla kapatıp hendekler açtılar. Bu arada başlayan şiddetli yağmur iki tarafın da gücünü kırmıştı. Bunun üzerine Abdülkerim, zor durumda kalmamak için Zilkâde ayının yedisinde geri çekildi.”¹⁸¹

Nüveyrî ise bu hususta şunları zikretmektedir: “Franklar, hezimete uğradılar. İleri gelenlerinden bir kısmı esir alındı. Bunun üzerine nehrin gerisine

¹⁷⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV,187- 188

¹⁸⁰ İbn Haldûn,age. IV, 126

¹⁸¹ İbn İzârî, *age*, II, 112-113

çekildiler ve Müslümanların geçmesine mâni oldular. On üç gün savaşla geçti. Sonra yağmur yağdı ve nehir taşı. Nehri geçmek imkansız hale geldi. Bunun üzerine Abdülkerim geri döndü.”¹⁸²

Bu seferden sonra Hakem, vefat edinceye kadar geçen altı sene içinde başka bir sefere çıkmadı. Bu durumu iki taraf arasında yapılan bir barış antlaşmasına ve karşılıklı olarak buna uyulmasına bağlayabiliriz.¹⁸³

2. Franklara Karşı Mücadeleler

Franklar, İslâm dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hristiyan Avrupa'lılara verilen bir isimdir. Avrupa'nın batı ve kuzey kısmına Arapça'da “Efrenciye”, Farsça ve Türkçe'de ise “Frengizistan” adı verilmiştir. Frank ismi, bütün Batı ve Kuzey Avrupa milletlerine (Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan, Norman) teşmil edilmiştir. Katolik İspanya'lılar ile Ortodoks kilisesine mensup milletler (Rus, Rum, Bulgar,Sırp vb.) Frank tabiri kapsamının dışında tutulmuştur.

Frank adı bir kabile ismi olmayıp başlangıçta Roma İmparatorluğunun doğu ve kuzey sınırlarında oturdukları halde Roma hakimiyeti altına girmemiş olan Germen kabilelerini ifade ediyordu.Bu göçebe topluluklarının diğer Germen kabilelerinde de olduğu gibi halk tarafından seçilen “halk kralları” vardı. Ancak zamanla bu krallık şekli arazi kazanma nedeniyle karakterini değiştirdi ve Roma İmparatorluğunun çökmesi, ve çöküşün kendilerine şan şeref, servet ve arazi kazanma imkanları sağladığını gören diğer küçük kabileleri de birleşmeye sevk etti. Bütün bu kabileleri en iyi şekilde zafere ulaştıracağına inanılarak başa geçirilen “üst kral” kendisine “Frankların Kralı” ünvanını verdi ve böylece kabileler de Frank adını benimsemiş oldular.¹⁸⁴

İşte bu Franklar, Endülüsteki İslâm devletini meraklı ve endişeli gözlerle takip ediyorlardı. Endülüs Emevî Emîrliğinin İspanya'da nüfuzunun artmasından korkuyorlardı. Müslümanların etkileri Galicia'ya doğru ilerliyordu. Abdurrahman ed-Dâhil zamanında Şarlman, Endülüs Emevî emirliğini ortadan kaldırmaya

¹⁸²Nüveyrî, *age*, XXII, 39- 40.

¹⁸³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 189.

¹⁸⁴ Işın Demirkent, “Franklar” DİA, İstanbul 1997, XIII, 173-174

teşebbüs etmişti. Pirene dağlarını geçip Saragossa'ya ulaşmış ve orayı işgale fiilen karar vermişti. Bundan dolayı da Abdurrahman, 161/778 tarihinde büyük bir ordu hazırladı. Ordunun başına bizzat kendisi geçti. Ronsfal boğazını geçerek Pamplone şehrine hücum etti. Şehrin kapıları kapalıydı ve teslim alabilmesi için uzun süre kuşatma yapması gerekiyordu. Şehri kuşattı, ama bu kuşatma uzun sürdüğü için de sabrı tükenmeye başlamıştı. Diğer taraftan ise ülkesinde kendisine karşı ayaklanma olduğu haberi gelmişti. Kuşatmayı kaldırıp geri dönmeye karar verdi. Geri dönüş yolunda Frank ordusu, daha önce geçmiş olduğu Roncevaux geçidine doğru yoluna devam etti.

Şarlman ve ordusu, bu geçitten geçerken geçidin darlığı sebebiyle ince ve uzun sıralar halinde geçmek zorunda idi. Burada, Saragossa kapıları önündeki yenilgisinden sonra Şarlman'a yetişmek için hazırlanmış bir Arap ordusu vardı. Bu orduya Şarlman'ın esir alarak götürdüğü Süleyman b. Yakzan'ın Matruh ve Aşun adlı iki oğlu komuta ediyordu. Gayeleri babalarını esaretten kurtarmak ve Franklardan intikam almaktı. Şarlman'ın ordusu bu geçide girdiğinde Arap kuvvetleri, Frank ordusuna arkadan saldırarak onların çoğunu öldürdüler.

Bu hadise Frank ordusu için acıklı bir olaydı. Öyle ki Frank ordusu, bundan sonra tekrar Pirene dağlarını geçerek Endülüs şehirlerine hücumu ve onları işgal etmeyi düşünememiştir.¹⁸⁵

Ancak Müslümanlar, daha sonra Emîr Hişâm zamanında bu mıntıkaya doğru seferler yaptılar ve bu seferlerde pek çok sıkıntılarla karşılaştılar. Müslümanlar, Sebtimania bölgesine de seferler yaptılar. Böylece Frankların korkuları tekrar yenildi. Franklar, güney sınırlarını kontrol altına almak için planlar yapmaya başladılar. Bu arada Abbâsîlerin Franklarla siyasi ilişkileri Kral Şarlman zamanından beri devam ediyordu. Çünkü Kurtuba devletinin kurulması, İslâm aleminin başkanlık yarışında kendilerine rakip olacaktı. Bu devletin iç ve dış çatışmalarla tökezlemesi onları sevindiriyordu.

¹⁸⁵ M. Seyyid el- Vekil, age,II, 206

Bu görüşlerde açık bir mübalağa olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü bir İslâm devletinin Franklarla anlaşması kolay değildir. Hele hele bir Hıristiyan devletle Endülüs Emevîlerin aleyhine anlaşması kolay bir şey değildir. Ayrıca Endülüs'teki Emevî devleti hilâfet merkezi Bağdat'tan binlerce kilometre uzaktaydı. Emevîler, Abbâsîlerle ve hilâfetle çatışmayı akıllarından bile geçirmediler. Hatta o yıllarda hilâfet birden fazla olmasın diye yöneticilerine "halîfe" lakabını bile vermediler. "Emîr" demekle yetindiler. Endülüs Emevîleri ancak miladî 928 yılında III. Abdurrahman döneminde halîfe ünvanını kullanmaya başladı.

Hakem b. Hişâm babasından sonra tahta geçip de iki amcası da ona karşı ayaklanınca Şarlman hükümeti Endülüs'ün işlerine karışmaya başladı. Şarlman bu çalışmalarından her hangi bir fayda elde edemedi. Fakat yapmaya çalıştığı projeden de vazgeçmedi. Şarlman, Fransa'nın güneyini Müslüman saldırılarından korumak için güvenlik altına almaya çalışıyordu. Bu da İspanya'nın kuzey doğusunda Avrupa'ya ait bir yönetim inşa etmekle mümkün olacaktı. Şarlman, Müslümanlardan aldıkları topraklara Gerona (Ceyrûne) ve Evzûne isminde iki şehir kurdu. Bu şehirleri Müslümanlarla Franklar arasında bir set olması için kurmuştu.

Şarlman, Barselona geçidini açmayı çok arzu ediyordu. Böylece güneyde sahip olduğu yerleri güvenlik altına almış olacaktı. Bunun için 182/798'de Galicia kralı Alfonso ile birlikte anlaşma imzaladı. Ülkesini Müslüman akınlarından korumak için yıllar sonra Şarlman, Barselona'ya karşı yeni bir hücumla geçti ve işgal etti.¹⁸⁶

2.1. Kastilya Savaşı

Hakem, 180/796 tarihinde ordusunun bir bölüğünü Kastilya bölgesindeki Elbe-Kala'ya gönderdi. Bundaki amacı ise kendisinden önceki emirlerin Hıristiyan krallıklara karşı sürdürdükleri siyaseti devam ettirmektir. Komutanı ve baş veziri Abdülkerim b. Muğis bu bölgeye cihad için hazırlıklara başladı.

¹⁸⁶ M. Seyyid el- Vekil, age,II, 207.

Abdülkerim, Elbe ve Kala'ya doğru yürüdü. Ebro nehri üzerindeki kalelerden birini aldı. Her yerden askerler oraya gelemeğe başladılar. Böylece deniz kenarındaki bölgeyi de aldı. Sonra ordusunu üç bölüğe ayırdı. Her bölümün başına da dirayetli bir komutan tayin etti. Komutanlara gösterdiği yönde saldırmalarını emretti. Bu bölgelere baskınlar yaptılar ve zaferle döndüler.

Abdülkerim b. Muğis'in gönderdiği bir birlik de suyu çekilen denizden Haliç'e geçti. Franklar ise hiçbir kimse burasını geçemez zannıyla ailelerini ve mallarını Haliç'in arkasına bırakmışlardı. Onların hesabını yanlış çıkararak Müslümanlar, bir gün oraya baskın yaptılar. Onların pek çoğunu öldürdükten sonra erkeklerden bir kısmını ve ailelerini esir ettiler. Bir hayli ganimet ele geçirdiler. Neticede bu birlik sağ-sâlim Abdülkerim'in yanına geri döndü. Abdülkerim b. Muğis'in gönderdiği başka bir birlik Fransa'nın bir kısım beldelerinde büyük tahribat yaptı, elde ettikleri ganimetlerden başka oraların halkından da esirler aldılar. Esirlerin biri Frank krallarından bir gurubun Müslümanların geçeceği yolun üzerinde bulunan dar geçitli vadiyi tuttuklarını haber verdi. Bunun üzerine Abdülkerim askerlerini topladı ve savaşa hazır bir vaziyette son derece dikkatlice harekete geçti. Franklara hissettirmeden bir anda baskın yapan askerler, düşmanı kılıçtan geçirdiler ve onları hezimete uğrattılar. Abdülkerim, onların yanlarında bulduklarını bütün malları ganimet olarak aldı ve yanındaki askerlerle birlikte geri döndü.¹⁸⁷

Ancak olaylar, çok hızlı bir şekilde geliyordu. Hakem, neredeyse babasının tahtına oturamaz hale gelmişti. Hakem, iç ayaklanmalarla uğraşmak için bir süre cihadı durdurmak zorunda kaldı. Fitnelerin meydana geldiği yer de genelde Barselona'nın kuzey bölgeleriydi.

Şarlman, Abdullah b. Abdurrahman'ın yardım talebi için kendisine geldiğinde oğlu Akitania Prensi Louis komutasında bir orduyu hemen gönderdi. Louis, Pirene dağlarını geçti ve Ceyrûne şehrini istila etti ve liman şehri Barselona'ya doğru ilerledi. Franklar, Veşga şehrini bir süre kuşattılar. Hakem, kuzey bölgelerine doğru bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için hızla harekete geçti.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *age*, VI, 49

Franklar, Hakem'e isyan eden kuvvetlere güvenemediler ve Veşga kuşatmasını kaldırdılar. Hakem'e isyan edenler, ona itaat etmek mecburiyetinde kaldılar. Hakem, Saragossa, Veşga ve Laride'de hakimiyetini tekrar sağladı.¹⁸⁸

2.2. İspanya'yı Geri Alma Mücadelesinin Başlaması

İspanyol inanışlarına göre, bazı Vizigot asilleri, Müslümanlar'ın İspanya'yı fethinden kısa bir zaman sonra, kuzey-batı İspanya'nın Asturias denilen bölgesinde dağlık yerlere çekilmiş ve burada içlerinden Pelayo diye birinin liderliğinde yaşamaya başlamışlardır. Hatta müslümanlar bu âsî gurubu dağıtmak için kuvvet gönderdikleri zaman, Pelayo onları hezimete uğratmıştır.

Bu hâdiseler zincirinde şüphesiz bazı hakikat payı bulunmakla beraber bunları, yarı efsâne şeklinde kabul etmek daha doğru olur. Asturias krallığı'nın kuruluşu, herşeyden önce I. Alfanso (739/757)'nin eseridir. I. Alfanso, takriben (741-742 yılları arasında kuzey-batıda ortaya çıkan Berberî isyânı ile, doğuda İslâm devleti sınırları içinde Emevî hânedânının yıkılmasına yönelik ayaklanmalardan istifade ederek küçük bir devlet kurmuş ve bunu her hangi bir saldırıya karşı da oldukça tahkim etmiştir. Bu hal, belki İspanya'nın müslümanlardan geri alınmasının başlangıcı sayılabilir.

Franklar, kuzey-doğudaki Narbonne şehrini tekrar zaptedebilmek için de, aynı devrin ihtilaflarından istifade etmeye çalıştılar. 778 yılında, Şarlman (768-814)'nin sevk ve idaresinde, Saragossa şehrine karşı bir sefer düzenlendi. Sonra bu sefer menkıbelerinden, meşhur "Roland Şarkısı" doğdu. Şarlman'ın komuta ettiği bu sefer, o zaman İspanya'nın ortalarına kadar uzanacak umûmî bir stratejinin parçası olmak vasfını taşııyordu. Ancak o sadece Franklar'ın hakimiyetlerini genişletmeye ve müslümanların iç ihtilaflarından istifade etmeye çalıştıkları bir teşebbüsten ibaretti. Şarlman'ın esas hedefi, kendi doğu sınırları üzerinde toplanmıştı. Nitekim onu, 801 senesinde Barselona'yı ele geçirmesi, hiç hesapta olmayan bir neticeydi.¹⁸⁹

¹⁸⁸ M. Seyyid el- Vekil, age, II, .208.

¹⁸⁹ W. Montgomery Watt, *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul 1989, s. 88- 89

2.3. Franklar'ın Barselona İstilası

Yıllar sonra Şarlman, Barselona'ya karşı yeni bir hücum için gelmiştir. Bu arada şunu belirtelim ki İslâm kaynakları, Barselona saldırısından önce Endülüs'e yapılmış bir Frank saldırısından bahsetmezken, yabancı kaynaklar, Frankların iki defa Endülüs'e sefer düzenlediklerini kaydetmektedirler. Bunlardan ilkinin 181/798 senesinde Akitania Prensi Louis ile Şarlman'ın oğlunun, Gerona (Ceyrûne) şehrine, ikincisini ise 184/800 yılında iki hudut şehri olan Leride ve Veşga şehirlerine olduğu belirtilir. Fakat aynı kaynaklar, Frankların her iki saldırıdan da bir sonuç alamadıklarını kaydetmektedirler. Her hâlikarda, bu iki hadise vuku bulmuş olsun veya olmasın burada kayda değer olan husus bu yılların 185/801'de Barselona'ya yapılan hücumun hazırlıklarının yapılmasıyla geçmiş olmasıdır.

Öte yandan Barselona'nın 185/801 yılında Frankların eline geçtiği düşünülürse, ilk akla gelen tarih bu şehre yapılan Frank saldırısının da aynı yıl yapılmış olmasıdır. Fakat bazı tarihçiler, Barselona'nın Müslüman valisinin Frank kuşatmasına karşı yedi yıl veya iki yıl direndiğini zikrederler. Bu rivayetler dikkate alınırsa Frankların bu şehre 185/801 yılında değil de, 183/799 tarihinde saldırmaya başladıklarını kabul etmek gerekir. Bu konuda İbn Haldûn, fazla bilgi vermeyip sadece: "Franklar, 185/801 yılında Barselona'yı ele geçirdikleri için Müslüman askerler şehirden çekilmek zorunda kaldılar."¹⁹⁰ Nüveyrî ise: "Franklar, sınır muhafızlarını oraya taşıdılar. Bunun sebebi de Hakem'in amcasıyla savaşmakla meşgul olmasıydı"¹⁹¹ demektedir.

185/801 yılında Şarlman, İspanya'yı ele geçirmek için büyük bir ordu gönderdi. Orduya Ceberûne'nin hakimi kumanda ediyordu. Ordu, şehre ulaşır ulaşmaz orayı kuşattı ve şehre gelecek yardımı kesti. Barselona'nın valisi Sa'dûn Ruayni, Kurtuba'dan yardım bekliyordu. Ancak Hakem, iç ayaklanmalarla meşgul olduğu için Barselona'ya yardım bir türlü gönderilemedi. Vali, şehrin savunmasına devam ediyordu. Fakat açlık ve yokluk Barselona'da hüküm

¹⁹⁰ İbn Haldûn, *age*, IV, 125.

¹⁹¹ Nüveyrî, *age*, XXII, 30.

sürüyordu. Bu sırada Avrupa'dan ikinci bir ordu geldi. Ordunun başında ise Şarlman'ın oğlu Louis vardı. Onun da gelmesiyle şehrin kuşatması şiddetlendi.¹⁹²

Barselona'nın Müslüman valisi Sa'dûn Ruayni yardım için Kurtuba'ya gitmeyi uygun gördü. Bunun için gece karanlığından da istifade ederek kuşatmayı yarıp Kurtuba'ya gitmeyi düşündü. Ancak bunu yaparken yakalandı ve esir edildi. Valinin esir edilmesinden sonra Barselona daha fazla direnemedi ve kuşatmadan yedi ay sonra teslim oldu. Halktan bir çoğu öldürüldü.

Şarlman, Barselona'yı büyük bir yığınak ve savunma merkezi haline getirdi. Barselona, Katalonya devletine bağlı Hıristiyan bir prenslik oldu. Daha sonra bu prenslik Aracun krallığı ile birleşti. Müslümanlar ise Endülüs'teki en korunaklı kalelerini kaybetmiş oldular. Devletin sınırı önceden Pirene dağlarını geçerken şimdi körfezin yukarısına gerilemiş oldu.¹⁹³

Büyük bir Frank ordusu Barselona'ya doğru ilerleyerek burayı muhasara etti. Fakat ele geçiremedi. Bunun üzerine Şarlman'dan yeni kuvvetler göndermesini istediler. Bu arada İbn Hayyan'ın, ismini Sa'dûn Ruaynî olduğunu zikrettiği Barselona valisinin de Frank muhasarasına karşı direndiğini ancak Kurtuba'dan hareket eden ordunun, doğruca Barselona'ya gitmek yerine, Elbe bölgesindeki bazı kaleleri fethetmekle meşgul olması üzerine Barselona savunmasız kaldı ve kolayca teslim oldu.

İslâm tarihçileri ise bu tarihte şehrin Franklar'ın eline geçtiğini kabul etmekle birlikte bu sonucun, o sırada Hakem'in isyanlarla meşgul olması ve Frank tehlikesini pek önemsememesinden kaynaklandığını belirtiyorlar. Bu olaydan sonra Hakem ile Şarlman arasında bir barış anlaşması yapılmış ve böylece bir süre için sınırda sükûnet sağlanmıştır¹⁹⁴

¹⁹² Abdülmecid Na'naî, age, s. 198; Muhammed b. İbrahim, *el-Endelüs, Riyad, 1995*, s. 31.

¹⁹³ M. Muhammed Mersî, age, s. 169; M. Seyyid el- Vekil, age, II, 209.

¹⁹⁴ Nüveyrî, age, XXII. 30

2.4. Tutile Şehrini Franklar Tarafından Ele Geçirilmesi ve Geri Alınması

187/803 tarihinde Franklar Tutile şehrini istila ettiler. Hakem, Endülüs körfezlerine kudretli bir Berberî komutan atamıştı. Bu komutanın adı, Amrus b. Yusuf'tur. Amrus da oğlu Yusuf'u Tutile şehrine vali tayin etti. Hakem b. Hişâm'a isyan eden kuvvet ve kudret sahibi Endülüslü bir aile onun tarafından bozguna uğratılınca Franklara katıldılar. Zamanla kuvvetlenen ve gittikçe güçleri artan bu kimseler, Franklarla birlikte Tutile şehrinin üzerine yürüdüler ve burayı muhasara ederek Müslümanların elinden aldılar, şehrin Emîri olan Yusuf b. Amrus'u esir alarak Kays kayalığına hapsedtiler.

Amrus b. Yusuf, Saragossa'ı kafirlerden korumak için orada yerleşti. Bu arada da Amrus bir hayli asker topladı ve amcasının oğlunu bu askerler ile birlikte Frankların üzerine gönderdi. Franklarla karşılaşınca kadar ilerlediler. Çok şiddetli bir şekilde onlarla savaştılar. Onların pek çoğu öldürüldü bir kısmı ise perişan bir vaziyette kurtulup kaçmayı başardılar. Amrus'un amcasının oğlu onları yendi ve birliklerini dağıtmayı başardı. Bundan sonra askerler, Kays kayalığına doğru ilerlediler. Önce burayı kuşattılar, sonra da fethettiler. Franklar ise daha önce uğradıkları yenilginin verdiği korkudan dolayı Kays kayalıklarını müdafaaya güç yetiremediler. Kays kayalıklarını fetheden Müslümanlar, uç bölgenin Emîri olan Yusuf b. Amrus'u kurtardılar ve onu babası Amrus'a götürdüler. Böylece Amrus, düşmanların gözünde büyüdü ve şöhreti gün geçtikçe onların arasında artmaya devam etti. Bundan sonra Yusuf b. Amrus, uç bölgenin Emîri olarak Tutile şehrinde ikamete devam etmiştir.

İbn Haldûn, bu konuyu şöyle anlatır: "189/805'de Franklar bazı fitnecilere katılıp Tutile şehrini ele geçirmeye niyet edip saldırdılar ve orayı ele geçirdiler. Şehrin emîri Yûsuf b. Amrûs'u ele geçirip onu Kays kayalıklarında hapsedtiler. Amrûs, şehri düşmanlardan korumak için Saragossa'ya gitti. Askerleri ise amcasının oğlunun komutasında gönderdi. Kays kayalığına doğru

yürüdü ordu ve düşman hezimetten dolayı zayıf düştü ve orayı fethettiler. Amrus'a yardımcısını gönderdi ve Yusuf'u kurtardı.¹⁹⁵

2.5. Frank Kralı Louis'in Yenilmesi

191/807 tarihinde Endülüs'teki Frankların kralı Louis (Rodrigeu) savaş hazırlığına girişti ve Tartuşa (Tortosa) şehrini muhasara etmek için bir hayli asker topladı. Frank kralı Louis (Rodrigue)'in hazırlık haberi Hakem'e ulaşınca o da bütün askerlerini topladı ve oğlu Abdurrahman'ın komutasında bunları harkete geçirdi. Toplanan askerler, gönüllülerin de katılımıyla büyük bir ordu oluşturdu. Bu büyük orduyla hareket eden Abdurrahman, Franklar Müslüman topraklarına girmeden iki taraf çatışmaya girdiler. Savaş çok şiddetli idi. İki taraf da var güçleriyle takatsiz düşünceye kadar savaştılar. Sonuçta Allah, Müslümanlara zafer nasip etti. Louis komutasındaki Frank ordusu, hezimete uğradı. Bu arada pek çok düşman askeri öldürülmüş ve bir hayli de esir alınmıştı. Hatta malları ve eşyaları yağma edildi. Böylece Müslümanlar, zafer ve ganimetlerle geri döndüler.¹⁹⁶

2.6. Tartuşa'ya İkinci Hamle

Bu hadiseden iki yıl sonra 193/809'da Frank kralı Louis büyük bir orduyla Tartuşa'yı kuşatmak için geri döndü. Bu sefer kazanıp geçerken yenilgiden dolayı sarsılan itibarını yeniden kazanmak istiyordu. Onun için gizli hareket ediyordu. Ancak Hakem, istihbaratı sayesinde durumundan haberdar olmuştu. Hakem yine oğlu Abdurrahman'ı kalabalık bir orduyla Louis'in üzerine gönderdi. Hakem, İslâm beldelerinin valilerine bu harpte oğlu Abdurrahman'a katılmaları doğrultusunda yazılar yazmıştı. Bu valiler; Amrus b. Yusuf ve kuzey bölgesi görevlisi Abdûn'du. Abdurrahman'a gönüllüler ve körfez halkı da katıldılar.

¹⁹⁵ İbn Haldûn, age, IV, 126 ; İbnü'l-Esîr, age, V, 345; Nüveyrî, age, XXIII, 363, 364

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, age, V, 346.

Bu kuvvetler, Louis'in ordusuyla karşılaştılar, şiddetli çatışmalardan sonra Müslümanların zaferiyle bu savaş sona erdi. Frank ordusu, yenildi. Abdurrahman, ordusuyla muzaffer olarak döndü.¹⁹⁷

İbn İzâri diyor ki:” Ülkenin dışında azgınlar toplandılar. Müslümanlarla aralarında şiddetli harpler oldu. Müslümanlar, bu harpte başarılı oldular. Düşmanlar yenildiler ve çok sayıda kayıp verdiler. Bu parlak zaferin sonucunda Louis, Muavede'den Tartuşa'ya (Tortosa) geriledi. Veşga (Huesca)'yı istila teşebbüsünde bulunsa da bunda başarılı olamadı..”¹⁹⁸

193/809 tarihinde Hakem, Hâcibi Abdülkerim b. Abdurrahman'ı büyük bir orduyla Erturiş'e gönderdi. Çünkü bu bölge halkı II. Alfonso'ya katılmışlardı. II. Alfonso'nun lakabı “Sert Şövalye” idi. Bembelûn şehri halkı Hakem'in itaatinden çıkıp ona baş kaldırmışlardı. Aynı zamanda bölge valisine isyan edip onu öldürmüşlerdi. Onun yerine ise Flasko denen birini vali seçmişlerdi.

Abdülkerim b. Abdurrahman, ordusuyla onların üzerlerine yürüdü. II. Alfonso'nun ordusuyla Evrun nehri kıyısında karşılaştı. Uzunca bir harpten sonra Abdülkerim çok sayıda düşman askerini öldürdü. Bölge, Hakem'in itaatine girdi ve buranın halkı bir daha hayatları boyu unutamayacakları bir ders aldılar.¹⁹⁹

Aynı yıl Mâride halkı, Endülüs Emîri Hakem b. Hişâm'a karşı tekrar isyan ettiler. Hakem, isyan eden Mâride halkının üzerine bizzat kendisi yürüdü ve onlarla savaştı. Komuta ettiği küçük ve büyük birlikler ric'at ve hamle şeklinde savaşı 194-195/809-811 yılına kadar devam ettirdiler. İsyancıların başı Esbağ b. Abdurrahman b. Vansus idi. Esbağ yedi yıl boyunca orada mevzilenmişti. Gücü büyümüşü ve sınır boylarında baskınlar yapıyordu. İnsanları öldürüyor ve esir alıyorlardı.²⁰⁰

Bu arada Franklar, Müslümanların buldukları uç(sınır) bölgelere göz dikerek buralarda baskın, yağma, ve esir alma hareketlerine giriştiler. Bu sırada

¹⁹⁷ Nüveyrî, age, XXIII, 368.

¹⁹⁸ İbn İzârî age,II,109

¹⁹⁹ M. Seyyid el- Vekil, age,II, 210- 211; Abdülmecid Na'naî, age, s. 195.

²⁰⁰ Selmâ Hadra el-Ceyusî .el-Hadaratü'l- Arabiyyetü'l İslâmiyyetü fi'l-Endelüs Beyrut 2001,I, 74

Hakem, Mâride halkı ile meşgul olduğundan Franklarla uğraşmaya fırsat bulamamıştı. Sınır bölgelerinde bulunan Müslümanların büyük bir felaket içerisinde bulduklarını ve düşmanın yapmış olduğu işkencenin had safhaya ulaştığını öğrenmişti.

İbn İzâri bu olayı şöyle anlatır: “ Hakem, Müslümanların durumuna çok üzüldü. Dinin zaferi için hiddetlendi ve cihada hazırlık emri verdi. Şirk bölgesine karşı savaşa çıktı ve o bölgenin içlerine kadar gitti. Kaleleri fethetti, evleri yıktı, çok kişiler öldürüldü ve pek çok esirler aldı. Seferden o kadının olduğu bölgeye döndü. O bölge halkına ganimet verilmesini emretti. Bu şekilde hallerini düzelterek esirlerini kurtaracaklardı. Özellikle o kadına önem verdi. Onlara esirlerden bir miktar yardımcı verdi ve kalanlarının boynunun vurulmasını emretti.

Bu bölge halkına ve kadına dedi ki: “Hakem, size yardım etti mi?”

Dediler ki: “Vallahi, kalplere şifa, düşmana mağlubiyet verdi. Durumumuz sana ulaşınca bizden gafil olmadın. Allah da sana yardım etsin ve zaferle aziz etsin.”²⁰¹

2.7. Barselona’yı Fetih Teşebbüsü

199/815 tarihinde Endülüs’te büyük bir kıtlık baş göstermişti. Halkın bir çoğu açlıktan helak oldu.

Bu kıtlık zamanı bile Hakem’i cihat projelerinden vazgeçirmedi. Endülüs devletinin gücünü Franklara göstermek istiyordu. Hakem, büyük bir ordunun hazırlanmasını emretti, başına da amcası Abdullah’ı komutan olarak görevlendirdi. Franklar daha önce Barselona’yı işgal etmişlerdi. 199/815 tarihinde Abdullah, Barselona önlerine ulaştı. Savaş için son derece hırslı olan askerler derhal Franklarla savaşa tutuşmak istiyorlardı. Ordu, Barselona önüne Perşembe günü gelmişti. Abdullah, onların Cuma gününe kadar beklemelerini emretti. Cuma günü zeval vakti birliklerin toplanmasını emretti ve kalkıp iki rekât namaz kıldırıldı, sonra insanlara hitap etti.

²⁰¹ İbn İzârî, *age*, II, 112; Ayrıca bakınız :İbnü’l-Esîr, *age*, V, 370; Makkarî, *age*, I, 343.

Abdullah ve komutanları savaşa hazırlandı. Abdullah'ın savaşı Cuma'ya ertelemesi ve zevale kadar orduyu bekletmesi işini bilerek ve anlayarak yaptı. Abdullah, Resûlullah'ın hadisini örnek almıştı. Peygamber (s.a.v.), bu saatte cihadı emrederdi. Çünkü bu saatte ruhlar coşar, cennet kapıları açılır ve dualara icabet edilir.

Müslümanlar, büyük bir zafer kazandılar. Frank ve Hristiyanların birliği bozuldu. Allah'ın canlarını bağışladığı kimseler dışında Frank ordusunun büyük bir bölümü kılıçtan geçirildi. Fakat Barselona düşman elinde kaldı. Franklar, orayı bir sığınma merkezi olarak kullanıyorlardı.

Savaş bittikten sonra uzun bir kanal inşa edildi. Yere iyice sabitleştirildi. Öldürülen düşmanların başları kanal iyice dolup kayboluncaya kadar bu kanalın etrafına atıldı. Böyle bir hareket, komutanın düşmanı mağlup ettiğine dair tatminini ve düşmanların çok fazla kayıp verdiğini anlatır. Komutanın kendinden emin olduğunu ve hiçbir korkusunun olmadığını da gösterir.

Abdullah, Barselona'yı geri almamışsa da düşmanı da onun karşısına çıkacak gücü kendinde bulamamıştır.²⁰² Böylece bu savaş İslâm ordusunun kesin bir zaferiyle sonuçlanmış oldu. Hakem, Barselona'nın Frankların eline geçmesiyle kaybetmiş olduğu askeri itibarını kat kat fazlasını elde etmiş oldu.

İslâm ordusunun, 199/815 yılında, yani Frankların Barselona'yı işgal etmelerinden on dört yıl sonra böyle büyük bir zafer elde etmesine rağmen, bu şehri geri almak için bir teşebbüste bulunmamıştır. Bunu şöyle izah etmek mümkündür: İslâm ordusunun şartları buna elverişli değildi ve sadece Emevî devletinin gücünü göstermek istediler veya zorlu bir savaştan yeni döndükleri için buranın fethini başka bir zamana bıraktılar.

Bu tarihten sonra Barselona, Frankların elinden çıkmakla birlikte Müslümanların eline de geçmeyerek İslâm devleti sınırları dışında kalacaktır.

²⁰² M. Seyyid el- Vekil, age,II, 213-214.

Bugünkü İspanya bölgelerinin en büyüğünün başşehri olan Barselona, bugün de aynı isimle anılan Catelonia (Katalonya) eyaletinin sınırları içindedir.²⁰³

2.8. Celaliga Savaşı

200/816 yılında Celaligalılar ve onlara destek olanlar, Müslüman topraklarında huzursuzluk çıkarıyor, halkı rahatsız ediyor ve baskınlar yapıyorlardı. Hakem, onlara bir daha unutamayacakları bir ders vermek istedi. Hakem, Abdülkerim b. Muğis komutasında büyük bir ordu hazırlayıp Frank memleketlerine gönderdi. Bu büyük orduyla hareket eden Abdülkerim b. Muğis, Frank topraklarına girdi ve ülkenin ortalarına kadar ilerledi. Bu sırada geçtiği yerleri tahrip edip onların geçim vasıtalarını, kanallarını, ürünlerini kırıp döktü. Buralarda bulunan kalelerini evlerini yıktı, sonra Arun vadisi köylerini istila etti ve oraya her bir taraftan asker yığıdı. Ayrıca bir yeri tahrip ettikten sonra bir başkasına geçti ve böylece Frank beylerinin hazineleri tüketip bitirdi.²⁰⁴

Müslümanların, kendi ülkelerinde yapmış oldukları bu hareketleri gören Frankların kralı etrafta bulunan Frank beylerine mektuplar yazdı ve onlardan yardım istedi. Bunun üzerine bütün Hristiyanlar kralın etrafında toplandılar ve büyük bir orduyla Müslüman askerlerin karşısına çıktılar.

Her iki tarafın arasını Arun nehri bölüyordu. Hristiyan askerler, günlerce şiddetli bir şekilde savaştılar. Komutan Abdülkerim ve beraberindekiler, savaş için nehrin sığ yerlerine doğru ilerlediler. Bu arada nehri geçmek isteyen Müslümanlara Hristiyanlar mâni oldular. Aralarında çok şiddetli bir savaş oldu.

Müslümanlar kuvvetli bir hamle yaparak onları nehrin sığ yerlerine sığınmaya zorladılar. Neticede düşmanın bozgunu nehir sınırına varıncaya kadar devam etti. Bu arada onlardan bir kısmı, kılıçtan geçirildi, bir kısmı da esir alındı. Onlardan kurtulanlar, denize atlayıp orda boğularak öldüler. Franklardan sayılamayacak kadar kişi öldürülmüştü. Ayrıca Müslümanlar, Franklardan bey,

²⁰³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 192.

²⁰⁴ Makkarî, age, I, 339; A. Na'naî, age, s. 183- 184.

patrik ve ileri gelen kişilerden bir gurubu da esir aldılar. Bundan sonra Franklar, tekrar toparlanarak nehir kıyısına geri döndüler. Amaçları, Müslümanların nehri geçmelerine mani olmaktı. Her gün karşılıklı olarak savaş devam etti. Bu durum on üç gün kadar sürdü. Ancak yağın yağmur ile nehrin suyunun çoğalması, nehrin karşı tarafına geçmeyi imkansızlaştırdığı için Abdülkerim, 7 Zilhicce 200 (Temmuz 816) tarihinde geri döndü.²⁰⁵

Makkarî şöyle diyor: h.200 yılında İbn Muğis ile beraber askerler Frank beldelerine gönderildi. Çok sayıda kale yıkıldı yada tahrip edildi. Celaliga kralı Elit, büyük bir toplulukla Müslümanların üzerine yöneldi. Nehre kadar indiler ve orada günlerce savaştılar. Müslümanlar, istedikleri zafere 13 gün sonra ulaştılar. Bu sırada yağmurlar yağdı, sular kabardı ve Müslümanlar zaferle geri döndüler.²⁰⁶

Bu savaşı inceleyen çağdaş yazarlardan birisi, komutan Abdülkerim b. Muğis'in de bu savaş sırasında öldürüldüğünü zikretmektedir. Bu meşhur ve büyük bir savaş olmuş bu savaşta çok sayıda Müslüman da şehid edilmiştir. Komutan Abdülkerim b. Muğis de bu savaş sırasında şehid edilenlerin arasındaydı.²⁰⁷

2.9. Got March'ın Kuruluşu

Emevîlerin savunması bir kaç bölgede birden yapılmaktaydı. Şöyle ki; Yukarı March bölgesinden gelebilecek bir saldırıyı önleyebilmek için Saragossa şehrinde, Orta March tarafından gelebilecek bir saldırı için Tuleytula'da ve Aşağı March'ı savunmak için de Mâride'de üslenmişti bu sınır şehirlerinin ötesinde ise müslümanların devamlı hakim oldukları arazileri bulunmuyordu.. Kuzey sınırlarındaki bu alan Müslümanlar ya da Hristiyanlar arasında devamlı el değiştiren bölgelerdi. İspanya'nın devamlı işgali mümkün olmadığından Frank kralı Şarlman, Müslümanları rahatsız etmek ve Fransa içlerine ilerleyişlerini durdurmak için bir sınır kurdu ve bunu korudu. Got Marchı Prenslığı Aguitenne

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, age, V, 366; M. Seyyid el- Vekil, age,II, 215.

²⁰⁶ Nüveyrî, age, XXIII, 373; İbn Haldûn, age, IV, 163.Makkarî,age, I,340

²⁰⁷ M. Seyyid el- Vekil age. II,.215

(Akutanya) kralının kontrolünde bu amaçla bir Fransız karakolu gibi Pirenelerin İspanya tarafında 798 yılında kuruldu. Pirenelerden Ebro'ya ve Pamplona'dan Barselona'ya uzanan bu prensliğin ilk lordu ise bir Frank soylusu olan Borel'di.

Franklar, 801 yılında topladıkları milli meclislerinde Barselona'nın ele geçirilmesi kararını ele alırlar. Frank ordusu, ikiye ayrılır; Gerona(Ceyrûne) Kontu komutasındaki ordu şehri kuşatacaktır; Taulausse (Tuluz) Kontu William komutasındaki kuvvetse gelebilecek yardımları önleyecektir. Barselona garnizonu kuşatma yapanları püskürtmek için umutsuz teşebbüslerde bulunur. Hristiyanlar da içlerinde olmak üzere halk şehri savunmaya çalışır, fakat yiyecek kıtlığı kendilerini teslim olmak zorunda bırakır. Müslümanlar, şehri boşaltmak zorunda kalır ve yardım için Kurtuba'ya gitmeye mecbur kalan vali Sa'dûn (Zeyd), (Fransızcada: Zaton, Zadun yada Zoton) er-Ruaynî itibarını kaybeder. Hakem'in kurtarmaya gelmekte geçikmesi üzerine bu en önemli sınır şehri zapt edilmişinden otuz dokuz yıl sonra kaybedilir ve arkasından Franklar İspanya'nın kuzey doğu kısmına girer. Hueska, Tarragona ve diğer yerleri ele geçirirler. Sonunda Emîr ordusunu organize edip düşmanın ilerleyişini durdurmak için hareket eder. Bu sırada Tuleytula isyanın eşiğindedir. Emîr, Tuleytula'nın korunması için bir ihtiyat gücü bırakarak Frankların üzerine yürür. Önce büyük stratejik önemi olan Saragossa'yı alır. Daha sonra da Barselona hariç diğer kaybedilmiş şehirleri alır ve Hristiyanları Ebro nehrinin ötesine sürer. Hakem bu başarılarından sonra büyük bir sevinçle karşılandığı Kurtuba'ya döner.²⁰⁸

803 yılında Hristiyanlar, Tudela'ya saldırır ve vali Yusuf b. Amrus'la birlikte çok sayıda müslümanı esir alırlar. Ancak, kısa bir süre sonra bir diğer komutan olan Amrus b. Yusuf, büyük bir kuvvetle gelince şehri terk etmek ve valiyi bırakmak zorunda kalırlar.

192/806 yılında Fransa Hristiyanları İspanya'yı yine işgal ederler ve Tortosa(Tartuşa)'yı iki kez kuşatırlar, ancak başarısız kalarak çekilirler. İlk kuşatmada Hristiyanların zayıflığından Müslümanlar yararlanamazlar. Cepheyi tutan veliaht prens Abdullah, Balensiye valisinin gönderdiği yardımcı kuvvetlerle

²⁰⁸ S. M. İmamuddin ,age, s.103 ; M. Seyyid el- Vekil, age, II, 192

takviye edilir. Prens, Louis komutasındaki Hıristiyanları kesin bir mağlubiyete uğratar ve muzaffer olarak başkente döner. Ancak bir sonraki yıl Hıristiyanlar, İspanya'ya yine saldırırlar ve Lusitania'yı ele geçirirler. 197/812 yılında Emîr Hakem işgalcilere karşı cepheye bizzat komuta eder. Hakem, Hıristiyanları Fransa sınırına sürer ve kuzeydeki bir çok kaleyi ve şehri bir kez daha ele geçirir. Müslümanlarla Franklar arasında çok kanlı bir savaş olur, çok sayıda Frank öldürülür ve cesetler bütün cepheye dağılır. Hıristiyanlar, yenilmiş olmakla birlikte tümüyle çökertilmiş değildir; İspanya'nın kuzey eyaletlerine yeniden saldırırlar. Şarلمان ve I. Hakem, ateşkes için ilk kez 810 yılında görüşürler ve iki yıl sonra Müslümanların elçisi (büyük ihtimalle Amiral Yahya b. Hakem) Aix-la Chapelle'de üç yıl geçici olarak bir diğer anlaşma yapar, ancak bu anlaşma kısa bir süre sonra bozulur. Sonunda 200/816 yılında Kurtuba ve Aix-la Chapelle sarayları arasında barış sağlanır ve Hakem'in hükümdarlığının son yedi senesinde Franklar yeni rahatsızlıklara sebep olmazlar.²⁰⁹

2.10. Balear Adalarının Ele Geçirilmesi

İspanya ve Fransa'daki şehirlerin güvenliği için Araplar donanmalarına güveniyorlardı. Bundan dolayı Emevîler, Hakem b. Hişâm zamanında deniz kuvvetlerini iyileştirmeye çalıştılar. 808 yılında İspanyol Müslümanlar, Sardunya adasına başarısız kalan bir saldırıda bulundular. Daha sonra Korsika adasına saldırdılar, ancak 13 gemi kaybederek Barchard tarafından püskürtüldüler.

813 yılında Korsika'ya yaptıkları bir diğer saldırıda beş yüz kadar kişiyi esir alırlar ve Provence eyaletinde Nice ve Roma çevresini tahrip ederler. 202/813 yılında İslâm donanması İviza, Mojorca ve Sardunya adalarına sefer düzenler ve Balear adalarını fetheder, gemiler batırılır ya da kaçmak zorunda bırakılır.²¹⁰

²⁰⁹ S. M. İmamuddin, age, s.102-104.

²¹⁰ S. M. İmamuddin, age, s.108.

III. BÖLÜM

HAKEM B. HİŞAM'IN ŞAHSİYETİ VE VEFATI

1. Fizikî Özellikleri

Hakem b. Hişâm, uzun boylu, dik burunlu, ince yapılı ve esmer bir kişi idi. Karakter bakımından hayırsever, dürüst, cihada önem veren ve kararlılığı ile tanınırdı.²¹¹ Adâlet ve insafı olmakla beraber düşmanlarına karşı çok sert ve katı idi. Yasaları çiğneyenleri ve saldırganları Müslüman olsun veya olmasın cezalandırırdı. Emevîlerin Endülüs'teki en cesuru, en atılganı ve en çok yardımseveri olan bir Emîrdi. Devlet idaresindeki hayli sert ve düşmanları etkisiz hale getirmede oldukça maharetli bir takım özellikleriyle tanınmış olan bir hükümdardı.

Ayrıca o, devlete îtibar ve güç kazandırmış, hakka karşı boyun eğen fesâhat ve belâğatta üstün bir emîrdi. O, güzel konuşan bir hatip ve iyi bir şâirdi, güzel şiirleri vardı.²¹²

Onun emîrliği döneminde Endülüs'te sanat ve kültürel alanda canlılık görülmüştür.²¹³

2. Hakem b. Hişâm'ın Edebî şahsiyeti

Hakem, Endülüs'te çok köle edinen, kapısına atlar bağlatan ve zalim hükümdarlara benzemeye çalışan ilk kimsedir. O, fasih ve şair bir kişiydi. İdârî işlere ise bizzat kendisi bakardı.²¹⁴

Hakem b. Hişâm'ın önemli özelliklerinden birisi de kendisinden emin kararlı, haklara kesinlikle saygılı, aleyhine de olsa mahkeme kararlarına bağlı ve adalet noktasında hiç taviz vermeyen şahsiyete sahip bir hükümdardı.

²¹¹ Hugh Kennedy, age s.41

²¹² İbnü'l-Esîr, age, V, 466; İbnü'l-Abbâr, age, I, 43; Mehmet Özdemir, "Hakem I", D.İ.A, XV, 174.

²¹³ Selmâ Hazra el-Ceyusî, age, I, 75.

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, age, V, 308; Nüveyrî, age, XXIII, 370; Zirikî, age, II, 297.

Tarihçiler, onun kadı tayin etmek için özellikle dürüst, güvenilir, hukuka bağlı kimseleri seçmede gayet titiz davrandığını belirtmektedirler. Bu konuda onun şöyle dediği rivayet edilir: “Devlet adamları, adalet gibi bir ziynet daha bulamazlar.”²¹⁵

Hakem b. Hişâm’la ilgili olarak *Ahbâru Mecmû’a* adlı kaynakta ise şu bilgiler bulunmaktadır: “Emîr Hakem b. Hişâm, cesur, kararlı, basiret sahibi, sağduyulu, savaşlarda muzaffer bir komutan. Endülüs’te kargaşa ve fitne ateşini söndüren nifak hareketlerini bertaraf edip ortadan kaldıran, bütün sınır boylarında küfür ehlini (düşmanlarını) zelil eden, yardımsever ve izzeti nefis sahibi, hakka ve haklıya karşı mütevazî, adalet konusunda kılı kırk yararcasına titiz hareket eden, kimsenin hakkını kimseye yedirmeyen, adaletle hükmeden, aleyhine de olsa doğruyu kabul eden bir kişiliğe sahipti.”²¹⁶

Tarihçiler, Hakem b. Hişâm’ın iyi bir edip ve şair olduğu hususunda ittifak etmektedirler. İbn İzârî, onu “Fesâhat ve belâğat sahibi, şâir ve güzel konuşan bir kimse” olarak tavsif ederken İbnü’l-Hatîb, “Şâir bir kimseydi” diye bahsetmektedir.

Ulemânın halkı kendisine karşı ayaklandığı ikinci Rabat isyanını bastırdıktan sonra yazdığı bir şiirde Hakem b. Hişâm şöyle demektedir:

Kılıçla yarılmış olan yerin yamandığını gördüm

Gençliğimden beri hep halkı kınadım

Sınır şehirlerine soruyorum: Orada herhangi bir sınır var mı ki,

Zırhımı giyip, kılıcımı kuşanayım ve oraya koşayım.

Geniş yeryüzünde kahraman insanlar

Benim onların darbelerinden habersiz olmadığımı

Ve kılıçla onlara nasıl darbeler indirdiğimi bilirler.

Onlar çiğnenmekten korkarak uzak dursalar bile

²¹⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 167-168.

²¹⁶ *Ahbâru Mecmû’a*, s.112; Es’ad Havmed, *Mihnetu’l-Arab fi’l-Endelüs*, Beyrut 1988, s. 73.

Ben korkup ölümden uzak durmam.

Ben, aile ve namusumu koruyup onları çiğnedim

Çünkü bunları koruyamayan insan adi ve perişan olur.

Birbirimize savaş şerbeti sunduğumuz zaman

Ben onlara ölümün birikmiş zehirini içirdim.

Onların borçlarını tam olarak verseydim de,

Kendileri için takdir olunan ölüm

Ve zorluklara ulaşıydılar daha mı iyi ederdim?

İşte memleketim, üzerinde hiçbir kavgacı bırakmadım

Ve onu huzurlu bir döşek gibi huzurlu kıldım.²¹⁷

Bu noktada Osman b. Müsennâ'nın şöyle dediği de rivayet edilmektedir: Abbas b. Nâsîh, Abdurrahman zamanında Kurtuba'ya geldiğinde, benden Hakem'in savaş hakkında yazmış olduğu şiiri okumamı istedi. Ben, şiiri okurken

“Onların borçlarını tam olarak verseydim de

Kendileri için takdir olunan ölüm

Ve zorluklara ulaşıydılar daha mı iyi ederdim?”

Beytine gelince Abbas şöyle dedi: “Eğer Hakem, Rabatlılara büyük bir haksızlık yapmış olsa bile, bu beyit onu mazur gösterirdi.”

Daha önce Hakem'in seferlerinden bahsederken ifade ettiğimiz gibi şâir Abbas b. Nâsîh, onun huzurunda bir kadının yardım talebini dile getiren güzel bir şiir okuyarak, yardım isteyen kadının imdadına koşmuştu. Hakem de bu seferi tamamladıktan sonra şiirinde Abbas'a şu karşılığı vermişti:

²¹⁷ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 120.

Ey Abbas! Aramızda uzak mesafeye rağmen onun sesine cevap verdiğimi,

Muzaffer ordulara komuta ettiğimi görmedin mi?

Arzuları gerçekleştirip acıları dindirdim.

Meşakkati kaldırdım ve çaresizlere yetiştim.

Övünme ve savaş konularını içeren gazel türünde yazılmış şu beyitler de Hakem'e aittir:

Dal salmış uzun sorgan ağacı, ince kum yığınınına dokundu.

Gönlümü okşar gibi yumuşak bir hisle hicranımı giderdi.

Onlara and verdim, ben isyanımı susturunca

Bu defa da onlar isyan ettiler.

Onlar bana, kararların güvenilen bir esirin zillete boyun eğmesi gibi

Sevgiye boyun eğen bir güzellikle sahip oldular.

Benim ruhumu bedenimden kim zorla alabilir?

Benim ölümüm, şerefim ve hakimiyetimin gitmesidir.

Zor olmasına rağmen bütün gayelerime ulaştım

Sanki bütün imanlara sahip oldum, hükmettim.

Sevinçlerin, ordularımın yardımı bitmedikçe, süreceğini söyledim.

Ona olan sevgisinden dolayı köle oldu,

Oysa daha önce kral idi.

Eğer ağlar vey gönlünden şikayet ederse,

Zulüm artar ve ayrılık ölüme yaklaşır.

Sarayın temelleri ona yüksekten geçmeyi öğretti.

Halbuki o, ipek koltuklarda oturmaya layık olan yanağını toprak üzerine koydu.

*Eğer sevgi uğruna köle olursa, Hayatta boyun eğmek o zaman anlamlı olur.*²¹⁸

3. Dîmî ve Ahlakî Özellikleri

Hakem b. Hişâm, mizaç bakımından son derece sert, dini hayata bakışı lakayt olmakla birlikte ömrünün son yıllarında ise daha dindar bir hayat yaşamıştır. İbn Haldûn: Onun, son yıllarında fakihlere, ulemâya ve salih insanlara yakın olduğundan bahsetmektedir.²¹⁹

Hakem, lüks ve eğlenceye düşkün bir emîr idi. İsyancılar tarafından kuşatıldığında bile, çatışmada ölürse diğer kişilerden ayırtedilebilmesi için başına koku sürmüştü ve saçlarını taramıştı. Avlanma, onun en çok sevdiği ve sık sık yaptığı hobisi haline gelmişti. Hakem, bütün kırıncılık ve kabalığına rağmen etrafında Abbas b. Furnas, Yahya b. Ğazzal ve İbrahim b. Süleyman gibi şairler vardı. Kendisi şâir ve müziksever

bir kimseydi. Etrafında devamlı şairler ve müzisyenler olur, onlarla vakit geçirmekten hoşlanırdı.²²⁰ Saraydaki müzisyenler Abbas b. el-Nesâî, Mansûr, Alun ve Zargun idi.. Abbas, sarayın baş müzisyeni idi. Mansûr, bir Yahudi müzisyen idi ve tanıtılma şerefine sonradan sahip olmuştu. Müzikteki becerileriyle tanınan Alun ve Zargun, doğudan davet edilip getirilmişlerdi. Hakem döneminde bilgili kişiler, şâirler ve müzisyenlere saygı duyulur, kendilerine özel avantajlar ve imtiyazlar bağışlanırdı.²²¹

Hakem için bazı tarihçiler şöyle demişlerdir: “O, günahkar ve müsrif bir adamdı. Tasvip edilmeyecek ölçüde zararlı pek çok icraatı olmuştur.” Hakem, kendi halkı tarafından da “Ebu'l-Âsî ” diye isimlendirilmişti.

²¹⁸ *Ahbâru Mecmû'a*, s. 121-122

²¹⁹ İbn Haldûn, age, IV, 127

²²⁰ S. A. Sâlim, age, s. 227.

²²¹ S. M. İmamuddin, age, s. 112; H. İbrahim Hasan, age, III, 250.

İbn Hazm ise: “Hakem, günahları gizlemeyen, kan akıtan bir adamdı. Bunun için ulemâ ve dindar halk, ona karşı isyan etti. Ancak o, daha sonra tevbe ederek bu kötü huylarını terk etmiştir.” demektedir.²²²

Hakem b. Hişâm'ın yardımseverliği ve mazlumları koruması hususunda ise daha önce de zikrettiğimiz rivayette şöyle nakledilir: Ülkenin kuzey sınır bölgelerinde düşmanla çarpışan bir gurup müslümanın kadınlarıyla birlikte esir düştüğünü ve bir kadının “İmdat ey Hakem!” diye ondan yardım talep ettiğini bir şair vasıtasıyla öğrenen Hakem, derhal orduyu hazırlamış ve bizzat kendi komutasında sefere çıkmış, kendisinden yardım dileyen Müslümanları kurtarmıştır. Hakem, özellikle yardım talebinde bulunan kadınla ilgilenmiş, onun yaptıklarından razı olup olmadığını sormuştur. Bu olay, bize Hakem'in ülkenin neresinde olursa olsun zulme uğrayan mazlum insanların seslerine kulak verdiğini, onları kurtarmak için gerekirse sefere bile çıkabileceğini gösteren ibretli bir örnektir.²²³

4. Âlimlerle İlişkileri

Hakem b. Hişâm, devlet adamı olarak kesin kararlı, haklara saygılı, aleyhine de olsa mahkeme sonuçlarına bağlı kalan bir şahsiyete sahipti. Tarihçiler, onu kadı tayin etmek için özellikle dürüst ve hukuka bağlı olan kimseleri titizlikle aradığını zikretmektedirler. Dine bağlılığı ve takvası sebebiyle halk arasında sevilen kadı Mus'ab b. İmran ile ilgili şöyle bir olay nakledilir:

Jean (Ceyyan) bölgesinde yaşayan halktan biri, hükümdar aleyhinde davacı olur. Dava sebebi, hükümdarın davacının cariyesini elinden almış olmasıdır. Kadı, bu durumda Hakem ile görüşme talebinde bulunur, kendisine izin verilir. Kadı, Hakem b. Hişâm'a “Ey Emîr! Üst tabakada adalet yerine getirilmeden, halk arasında adalet yerine getirilemez” dedi. Kadı, cariyenin durumunu Hakem'e anlattı ve cariyenin şahitlikle ve delil ile açıklanıp ibraz edilmesini veya kendisinin azledilmesini Hakem'den istedi. Hakem şöyle dedi: “Ben sana bundan daha hayırlısını söyleyeyim mi? Sahibinden bu cariye için değerinin üstünden bir fiyatla satın alırsın.”

²²² Makkarî, age, I, 320; S. A. Sâlim, age, s. 226.

²²³ Makkarî, age, I, 342

Bunun üzerine kadı şöyle dedi: “Jean (Ceyyan) bölgesinden insanlar, şهادette bulundular ve cariyenin sahibi hakkını almak için devletin kadısına müracaat etti. Sen ise onun hakkı olanı vermeden buradan eli boş olarak gönderirsen cariyeye ne kadar para ödesen insanlar: “Hakem cariyeyi zorla aldı, demezler mi?”

Hakem, kadının adalettteki bu azmini görünce cariyenin sarayından çıkarılmasını emretti. Böylece şahitler de cariyeyi görüp o adamın olduğuna şahitlik ettiler.

Hakem, kadının verdiği bu karara kızmak ve onu görevden almak bir yana, kadıyı kendisine yakın bir mevkiye yükseltir ve taltif eder. Birkaç yıl sonra bu kadının ölümüne en çok üzülenlerin başında Hakem geliyordu.

Hakem, sertliği ve şiddeti ile tanınmasına rağmen hakka boyun eğen bir kimseydi. Hatta kadılara başta kendisi olmak üzere, oğulları ve maiyetindeki kişiler hakkında hüküm verme konusunda yetki vermiştir. Şu meşhur sözün sahibi de yine o dur: “Devlet adamları hayatta adalet gibi bir zînet daha bulamaz.”²²⁴

Hakem b. Hişâm, İspanya’da yaygın halde bulunan Evzâf mezhebi yerine babasının meylettiği Mâlikî mezhebini resmen kabul edince, Mâlikî mezhebini resmî bir temele oturtmuş oldu. Her hangi bir yenilik teşebbüsünün aksine, Mâlikî ekolü kısa zamanda değişmez bir öğreti halinde şekillendi ve böylece Endülüs, Sünnîliğin sağlam bir kalesi haline gelmiş oldu.²²⁵ Bu mezhebin ulemâsı Kurtuba’da aşırı derecede önem kazandı. Öyle ki, halk tabakası Mâlikî ulemâsının söylediği her sözü adeta kanun gibi kabul ediyordu. Bundan cesaret alan ulemâ, işi daha da ileri götürerek hükümdarın her işine karışmaya başladı.

Bu hal ise, karakteri îcabı bağımsız hareket etmekten hoşlanan Hakem b. Hişâm’ın işine gelmedi ve ulemâya karşı tavır almasına neden oldu. Bu durum ise ülkede aşağıda anlattığımız isyan hareketlerinin başlamasına sebep oldu.²²⁶

²²⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 168

²²⁵ Hugh Kennedy, age, s.41; A.Huici Miranda, “*Kurtuba Emevî Emirliği’nin Kuruluşu*”, çev; K.Turhan-U.Yyan, III, 300

²²⁶ Hayati Ülkü, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1976.s.530

Hakem b. Hişâm, halkla birlikte isyan eden ulemâyâ karşı da çok sert davranmıştır. Doğuda Süfyan es-Sevri ve Mâlik b. Enes'ten ders okumuş Ebû Bekir Zekeriya'yı da öldürmüştür. Bazı âlimleri ise sürgün etmiştir. Bu âlimlerin Kurtuba'dan çıkarılışından sonra âlimlere karşı yumuşamıştır. Tuleytula'ya sığınan âlimleri geri çağırmış ve kendilerine başkent dışında İspanya'nın istedikleri bölgesinde oturmalarına izin vermiş ve mülklerini de kendilerine iade etmiştir. Tüm bunlara rağmen o, âlimleri devlet işlerinden her zaman uzak tutmuştur.²²⁷

Ömrünün son zamanlarında Hakem b. Hişâm, âlimlerle birlikte olmuştur. Âlimler, Kayrahan ve diğer bölgelerden gelen hukuçularla iyi bir işbirliği içinde çalışmış ve dînî atmosfer içindeki entelektüel faaliyetlere önemli katkılar sağlamıştır. Ziyâd b. Abdurrahman, Hakem'in çok itibar ettiği bir fakihti. Onun aracılığı ile pek çok fakih affedilmiştir.²²⁸

Hakem döneminde Es'ad b. Fuad tarafından sistematik hale getirilmiş Mâlikî fıkıhı "Esadiye" olarak isimlendirilmiş ve İspanya'da 800 yıllarında kendisinin de 12 ciltlik bir çalışması bulunan İsa b. Dinar (827) tarafından tanıtılmıştır. Endülüs'te Mâlikî mezhebinin resmî mezhep olmasında Hakem b. Hişâm'ın da önemli katkıları olmuştur.²²⁹

Hakem'in ulemâyâ ilgisiz kaldığı ve dînî vecibelere önem vermediği gibi hususlar da rivayetler arasında bulunmakla birlikte tarihçilerin çoğu, onun hayırla yâd edilmesi gereken dürüst ve mücahit biri olduğunu belirtmektedirler. Daha önce zikrettiğimiz gibi Ziyâd b. Abdurrahman'a büyük önem verdiğini de kaydeden kaynaklar vardır.²³⁰

Rivâyete göre bu âlim, bir gün hükümdarın yanında iken Hakem, hizmetçilerden birine kızarak elinin kesilmesini emreder. Bu durumu gören Ziyâd: "Allah, halifeyi yüceltsin. Mâlik b. Enes bana Resûlullah (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu söyledi" der ve hadisi nakleder: "Kim uygulamaya gücü yettiği halde sinirine hakim

²²⁷ İbrahim Beydûn, age, s. 230.

²²⁸ İbn Haldûn age.IV.127

²²⁹ S.M. İmamuddin, age, s. 112.

²³⁰ Nüveyri, age, XXIII, 375.

olursa Allah kıyamette onu güven ve iman ile doldurur.” Bunun üzerine Hakem, hizmetçisinin salıverilmesi ve bağışlanmasını emreder.²³¹

Ayrıca Hakem döneminde Hristiyan cemaatler, dinlerini yaşamaya, kendi kiliselerine bağlı olarak kilise hukukundan ve yerli Hristiyan hâkimlerin verecekleri kararlardan istifade etmek hususunda kendilerine izin verilmiş ve bu gibi konularda ne bir müdahale ne de bir baskıyla karşılaşmışlardır. Hristiyan hâkimler müslümanların taraf olduğu mahkemelerde ise tabii olarak görev alamıyorlardı.²³²

5. Siyâsî ve Askerî Özellikleri

Hakem, devlet adamı olarak kesin kararlı, haklara saygılı, aleyhine de olsa mahkeme sonuçlarına bağlı kalan bir şahsiyete sahipti. Tarihçiler onun kâdı tayin etmek için özellikle dürüst ve hukuka bağlı olan kimseleri titizlikle aradığını zikretmektedirler. Hakem b. Hişâm'ın zühd ve takva sahibi, faziletli, müttakî, dindar ve halkın işlerine yeten bir kâdısı vardı. Bu kadının kendi yanında büyük değeri ve sevgisi vardı. Dine bağlılığı ve takvası sebebiyle halk arasında sevilen kadı Mus'ab b. İmran ile ilgili şöyle bir olay nakledilir:²³³

Ceyyan (Jean) bölgesinde küçük bir kasabada yaşayan bir adam vardı. Hakem'in görevlilerinden birisi bu adamın cariyesini Hakem adına zorla aldı. Bu adam, hükümdar aleyhine davacı olmuştu. Kadı olayı inceledi, bu konuda şahitlerin görüşüne başvurdu ve adaletten zerre kadar taviz vermeden davayı hükümdar aleyhine sonuçlandırdı. Cariye sahibine teslim edildi. Bu yargılama sonucunda ise hükümdar Hakem de bu karara saygı duydu. Kadıya kızmak, onu görevden almak bir yana, kadıyı kendisine yakın bir mevkiye yükseltir ve onu taltif eder. Birkaç yıl sonra bu kadının ölümüne en çok üzülenlerin başında Hakem geliyordu

Hişâm b. Abdurrahman ve daha sonra yerine geçen oğlu Hakem, iç siyasette aynı hedefi benimsiyorlardı. Bu hedef ise Endülüs mirasını koruyan tek bir millet oluşturmaktı.²³⁴

²³¹ Makkarî, age, I, 341.

²³² P. K. Hitti, age, III.804

²³³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 166-167.

²³⁴ Müna Hasan Mahmud, *el-Müslimûn fi'l- Endelüs ve Alâkatühüm bi'l- Frenc*, Kahire 1986, s. 80

Hakem b. Hişâm, devlet işlerini denetlerdi. Kuvvetli bir istihbarat teşkilatı vardı. Bu teşkilat sayesinde ülkede olanlardan kısa zamanda haberdar oluyor, gerekli önlemleri alıyordu. Adalete çok önem veren bir Emîrdi. İşlerin başına îtimat ettiği güvenilir insanları getirirdi.²³⁵

Hukukun karşısında kendisi ve ailesi dahil olmak üzere eşit haklara sahipti. Yasaları korumada son derece titiz davranırdı. Yasaları çiğneyenlerin dini, ırkı arasında fark gözetmeden en ağır cezayı vermekten çekinmezdi. Elvira vergi toplayıcısı Rebî, bir Hristiyan kiracıya zulmedince görevlisine gereken cezayı vermiştir. Vergi toplanmasında İslâm ilkelerine uygunluk aranmıyordu.²³⁶

Hakem b. Hişâm'ın önemli özelliklerinden birisi de kendisinden önce iş başına gelmiş olan Emîrlerden daha çok cihada ve askerî seferlere önem vermiş olmasıdır. Hakem, bir devlet adamı olarak kesin kararlı, kişilerin haklarına son derece saygılı, kendi aleyhine de olsa mahkeme kararlarına saygılı ve adalet noktasında hiç taviz vermeyen bir karaktere sahipti. Yalnızca tam bir adalet sağlayabilecek kişileri hâkim olarak atardı. Baş hâkimi Mus'ab, Hakem b. Hişâm'ı bile bir cariyeyi efendisine iade etmek mecburiyetinde bırakmıştı. Mus'ab'ın yerine geçen Muhammed b. Beşir, eski amiri ve Hakem'in gözde adamı Beja valisi Abdullah el-Kuraşî aleyhine hüküm vermeye tereddüt etmemişti.

Hakem devlete itibar kazandırmış bir hükümdar idi. Kurtuba'daki nehrin kıyısında bin adet iyi cins soylu atları vardı. Bunların özel bakıcıları da vardı. Bu atları olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere hazır hale bekletirdi. Bunları bölüklere ayırmış, her bir bölüğün başına da bir komutan tayin etmişti. Ayrıca önemli özelliklerinden birisi de güçlü bir polis teşkilatını kurmuş olmasıdır. Buna ek olarak devlet adına çalışan ve insanların devlet aleyhine yaptıkları faaliyetleri kendisine haber veren gizli bir hafiye teşkilatı da kurmuştu.²³⁷ Yaygın bir kanaat olarak, bir İslâm devletinin ordusunun ancak Müslüman askerlerden teşekkül edebileceği, binaenaleyh böyle bir orduda gayr-i Müslimlerin görev almalarının doğru olmayacağı kabul edilir.

²³⁵ Es'ad Havmed, age, s. 73.

²³⁶ *Mecmûa'l-Arabi'l-Endelüs*, s. 124.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, age, V, 466. ; Ali Gazıyevî, *Edebu's-Siyaseti ve'l-Harbi fi'l-Endelüs*, Fas 1997, s. 32

Oysa, Endülüs'deki durum, bu yaygın kanaate hiç uymamaktadır. Zira Endülüs'de değişik zamanlarda İslâm ordusu içinde hristiyan askerlerin de bulunduğu müşahede edilmektedir. Mesela I.Hakem tarafından teşkil edilen beş bin kişilik muhafız birliğinin neredeyse tamamı hristiyan askerlerden meydana gelmekteydi. Arapça konuşmadıkları için Kurtuba halkı tarafından bunlara “Hurs” (dilsiz) lakabı takılmıştı.²³⁸

Müslümanlar, İspanya'yı fethetmeye başladıkları tarihten itibaren Endülüs'te görev yapan valilerin düzenli bir orduları yoktu. Gelişen olaylara göre asker toplanır ve birlikler oluşturulurdu.

Endülüs'te ilk defa orduları düzenli hale getiren ve devamlı asker bulundurma sistemini başlatan emîr Hakem b. Hişâm'dır.²³⁹ O, çok sayıda askeri istihdam etmiş, bu şekilde devleti korumada titizlik göstermiştir. Endülüs'te Emevîlerin içerisinde cesurluk, yiğitlik, kuvvet ve atılganlık bakımından en mükemmeli idi. Hakem, düşmanlarına engel olmada devleti ayakta tutmada, hakimiyetini ve otoritesini güçlendirmede Abbasî halifelerinden Ebû Cafer el-Mansûr'a benzetilmiştir.

Hakem b. Hişâm, tarihte adalete verdiği önemle tanındığı gibi aynı zamanda orduya verdiği önemle de tanınmıştır. Onun için devletin baki kalabilmesi ordunun eğitilmiş ve her an savaşa hazır halde bulunmasına bağlıdır. Ayrıca Hakem zamanında devşirme askerlerin sayısı üç bini süvari, iki bini piyade olmak üzere beş bine ulaşmıştır.²⁴⁰

İbn Haldûn şöyle der: “Endülüste ilk defa maaşlı asker istihdam eden ve mühimmat biriktiren, maiyetini artıran, muhafızlar görevlendiren, kapısında süvariler ve köleler bulunduran Hakem'dir. Arapça'yı iyi konuşmadıkları için bu kölelere dilsizler anlamına gelen “hurs” ismi verildi. Hakem, devlet işleriyle bizzat kendisi ilgilenirdi. Halkın durumunu kontrol edip kendisine bilgi veren istihbaratçıları vardı. Yakınlarını İslâm hukukçuları, âlimler ve iyi insanlardan seçerdi. Endülüs'te saltanatı temellendiren odur.”²⁴¹

²³⁸ Levi-Provençal, *age*, V, 42; M. Özdemir, *Endülüs Müslümanları II, Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997, s. 238

²³⁹ S. A. Sâlim, *age*, s. 221.

²⁴⁰ Makkarî, *age*, I, 340-341; S. A. Sâlim, *age*, s. 221.

²⁴¹ İbn Haldûn, *age*, IV, 127 ; bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, V, 466; Nüveyrî, *age*, XXIII, 374.

Hakem, askeri gücünün ve taktiklerinin bir sonucu olarak ülkede huzuru, sükûneti sağlamayı başarmış ve Şarlman kendisiyle barış yapmak zorunda kalmıştır.

Hakem b. Hişâm, Frank saldırılarına karşı krallığını korumak için 805 yılında Fas'taki İdrisîlerle savunma ittifakı kurmuştur. Ülkeyi demir bir yumrukla yönetmiş ve bütün ayaklanmaları bastırmıştır. Bu konuyu bir şiirinde şöyle dile getirmiştir: "İşte memleketim, üzerinde hiçbir kavgacı bırakmadım ve onu bir döşek gibi huzurlu kıldım."

Her zaman problem kaynağı olan kuzeydeki Hıristiyanlarla başarılı ilişkiler kurmuştur. Bazı tarihçiler, kendisini başarısız görse de kararlılığı ve aktifliği herkesçe kabul edilmiştir.²⁴²

Başarısızlığının başlıca sebebi ulemâ aleyhindeki tutumu söylenebilir. İbn Hazm gibi Arap yazarlar onu bir lider olarak anarlar. Tebaası tarafından ise Ebu'l-Âsî diye isimlendirilen bir Emîrdir.²⁴³

6. İmar ve Bayındırlık Faaliyetleri

Müslümanlar Endülüs'ün fethinden itibaren fethedilen ülkerin müslüman olmayan halklarını diğer fethedilen yerlerden ayrı olmayarak Cizye vergisiyle sorumlu tutmuşlardır. Bu vergi Hristiyan ve Mûsevîler'den alınıyordu. Vergi mükelleflerden alınırken içerisinde buldukları iktisâdî şartlar dikkate alınarak alınmaktaydı. Vergi oranı yılda 20-25 dirhem ile 48 dirhem arasında değişmekteydi. Cizye vergisinden; Kadınlar, çocuklar, yaşlı ve muhtaç fakirler ile aynı zamanda din adamları ve müzmin hastalıklara yakalanmış kimseler muaf tutuluyorlardı. Ekilip-dikilen topraklardan elde edilen mahsülün ortalama yüzde yirmisinden ibaret olan Harac(arazi vergisi) aynı şekilde yukarıda belirtilen kimselerden alınmıyordu. Müsadere edilmiş toprakların gelirlerinin 1/5 (hums)'i devlete âit sayılır ve bu çeşit topraklar üzerinde bırakılmış köylüler ise, elde edilen mahsülün 1/3'ünü devlete öderlerdi. Bu arada bazı devlet arazileri isyanları baskırmak için dışarıdan getirilip Endülüs'e yerleşen müslümanlar arasında "iktâ" esaslarına göre dağıtılmışlardır.²⁴⁴

²⁴² S. A. Sâlim, age, s. 222.

²⁴³ S. M. İmamuddin, age, s. 111.

²⁴⁴ P. K. Hitti, age., III, 804

Hakem b. Hişâm döneminde tımar sistemi tümüyle yürürlükten kaldırılmadı. Endülüs Emevî devleti içerisinde vergi toplama görevini bir hıristiyan olan Teodulfo'nun oğlu olan Rebi'ye vermişti.²⁴⁵ Vergi toplanmasında İslâm'ın ilkelerine uygunluk aranmıyordu. Arazi vergisi olarak toplanan miktar, 700 müd (bir müd=500 kg. buğday) ve 7747 müd Arpaydı. Hakem b. Hişâm döneminde toplanan yıllık gelir 600 bin dinara ulaşmıştı.²⁴⁶

Hakem b. Hişâm, kendisine karşı isyan eden Abdullah el-Belensî ile anlaşma yaptıktan sonra Abdullah, Valencia (Belensiye)'ya yerleşmişti. Bu anlaşma, Belensiye için bir çok hayırlara vesile olmuştu. Abdullah el-Belensî, şehirde îmar faaliyetleri yaptı. Şehrin nüfusu bu barış ortamından dolayı hızla arttı. Herkes Belensiye'de yaşamayı arzu eder hale gelmişti. Akarsular üzerine su'dan daha fazla istifade etmek için barajlar yapılmıştır. Arazilerin daha verimli sulanması ve ziraatın geliştirilmesi için de sulama kanalları yaptırıldı. Ayrıca Belensiye'de denizden daha iyi faydalanmak üzere bir de iskele yaptırılmıştır. Hakem'in emirliği döneminde Endülüs'ün en güzel şehirlerinden biri haline getirildi.²⁴⁷ Tabii ki bu yapılanlar sadece Belensiye'ye mahsus yatırımlar değildi. Başta Başkent Kurtuba olmak üzere diğer şehirlere de buna bezer hizmetler götürülmüştür.

7. Hakem b. Hişâm'ın Ölümü

Hakem, vefatından günler önce oğlu Abdurrahman'ı devlet işlerini idare etmesi için vekil tayin etti.²⁴⁸ Aynı zamanda Abdurrahman'ı veliaht seçmişti. İlk önce Abdurrahman için, daha sonra da Muğîre için bey'at aldı. Abdurrahman ve kardeşi için yapılan biat Hakem'in sarayında yapıldı. Sonra biat edenler, ilk önce Abdurrahman'ın evine daha sonra da Muğîre'nin evine giderek biatlarını sundular. Ayrıca bir biat töreni mescitte tekrar yapılmıştır.

²⁴⁵ S. M. Hassan Khan Sabri, age, s.121

²⁴⁶ S. M. İmamuddin, age, s. 110

²⁴⁷ M. Seyyid el- Vekil, age, II, s. 192.

²⁴⁸ Abdülaziz Feylâlî, *el-Alâkâtü's Siyâsiyyet'i beyn-ed Devletü'l- Ümeviyyetü fi'l- Endelüs ve Devletü'l- Mağrib*, Cezair 1983, s.150

Hakem'in nehir kıyısında fıskı fucürla meşgul olan arkadaşlarıyla zaman zaman vakit geçirdiği bir köşkü vardı. Ölmeden önce bu köşkün yıkılması emrini vermiştir.

Son günlerinde ise oğlu ve veliahdı Abdurrahman'ı çağırarak ona şu vasiyetlerde bulundu:

“Oğlum! Ben, dünyayı senin için hazırladım ve düşmanları da senin için zelil kıldım ve hilafeti hizmetine sundum. Anlaşmazlıkları ve kavgaları yok ettim. Sana çizdiğim yolda yürü. Şunu iyi bil ki sana gerekli olan ilk iş, önce ehlini koruman, sonra aşiretini koruman, sonra da halkını ve seni destekleyen taraftarlarını korumandır. Onlar, senin yardımcıların ve dava arkadaşlarıdır. Onlar senin acı ve tatlı günlerinde seninle beraber olurlar. Senin güvenini kazanmış kimselerdir. Onları sakın nimetinden mahrum etme.

İsyancılar dışında avam halkın mertebelerine bakmaksızın onları iyi anla. Çünkü onların, kralların yaptıkları işlerden dolayı intikam almaya güçleri yeter. Onlar yüklerinin ağır olduğunu zannederek intikam almaya kalkabilirler.

Onların sıkıntılarını, dertlerini hepsine adaletli davranarak ortadan kaldır. Onlardan güven ve heybeti kaldırmadan işlerinde kolaylık sağlamak ve erdemli kişilere iyi muamele etmek gerekir. Yaptığın işlere razı olan birini gördüğünde veya daha önce tanımadığın bir kişi sana maharetini gösterdiğinde ve o kişi kendisine güveniyorsa sen de ona yardım et, onu dene ve kendin için seç. Onun geçmişinin düşük olması seni şüphelendirmesin. Çünkü her şerefın başı önceden olmaz. Bazen sonradan kazanılır. İyilik eden kişileri her zaman mükafatlandırma, kötülük eden her kişiyi de mutlaka cezalandırma. Çünkü bu iki şeye iltizamın ve yerine göre hareket etmen, ona rağbet edilmesine ve senden korkulmasına sebep olur.

Görevin malı korumak, onu helal yoldan kazanmak ve hakkıyla sarf etmektir. İşte bunu yapabilirsen bu düzgün mülkün ruhudur. Hazinenin toplanmasında, biriktirilmesinde, infakında, düzenlenmesinde ve denetiminde kendin ile onun arasına hiç kimseyi koyma. Bütün bu yetkiyi kendin elinde bulundur.

Sana vasiyetimin sonunda şunu derim: Ahkâmınla hükmederken gücünün yettiği kadar Allah'tan kork. Seni Allah'a emânet ediyorum. Seni ancak o korur. Bir zamanlar ben de senin gibiydim. Ancak şu anda Allah bana ölümü takdir etti.”

Hakem, 52 yaşında iken 206/822'de Zilhicce ayının sonunda, Perşembe günü öğleden sonra vefat etti.²⁴⁹Oğlu Abdurrahman, cenaze namazını kıldırdı ve Kurtuba sarayındaki Ravza kabristanına babasının yanına defnedildi.²⁵⁰

Kendisini sürekli olarak zihnî endişeler içinde bırakan kesintisiz ayaklanmaların Emîr'in sağlığını önemli ölçüde etkilemiş olduğu söylenir. Uzun süre hastalık çekmiştir. Bu zihni endişelerden dolayı zayıflamış, hasta düşmüş ve 26 Zilhicce 206 (Mayıs 822) tarihinde yüksek ateş sonucu vefat etmiştir. Hükümdarlığı, 26 yıl bir kaç ay sürmüştür.²⁵¹

Lovis Bertrand, Hakem'in ölümünü şu şekilde anlatır: “Hakem, yaptığı kötülüklerle halkın nefretine mucip olmuş, bu hadiselerin tesiriyle zihnine fenalık gelerek, bir zamanlar etrafındaki dalkavukların verdiği “el-Muzaffer” ünvanı “Ebu'l-Âsî”ye çevrilmiş olduğu halde 207/823 yılında menfuren bu aleme veda eylemiştir.”²⁵²

Hakem, Rabat halkına yaptıklarından pişmanlık duymuş ve ölümünden önce tevbe etmiştir. Hükümdarlığının son senelerinde halkına karşı iyilikle muamele etmiş, mescitler yaptırmıştır. Hakem, öldükten sonra yerine oğlu Abdurrahman geçmiştir.²⁵³

²⁴⁹ Nüveyrî, age, XXIII, 374.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, age, V, 466; M. Seyyid el- Vekil, age,II, 216- 217.

²⁵¹ Nüveyrî, age, XXIII, 374; S. M. İmamuddin, age, s. 109.; S.M H.Khan Sabri, age,s.117

²⁵² Lovis Bertrand, *İspanya Tarihi*, çev. Nurullah Ataç, İstanbul 1940, s. 250.

²⁵³ İbnü'l-Abbâr, age, I, 46, 47.Selmâ Hadra el- Ceyusî, age, I,75

SONUÇ

Tarih sahnesinde yer almış olan kişiler yaptıkları icraatlarıyla leh ve aleyhlerinde bir çok sözler söylenmiş olan kişilerdir. Tarihte yaşamış olan bir şahsı olduğu gibi tanımak ve tanıtmak çok zordur. Bizler ancak günümüze kadar ulaşan eserlerin verdiği bilgiler ışığında bunu yapabilmekteyiz. Bu haberlerin hepsinin o dönemi yansıtan yüzde yüz doğru bilgiler olduğunu iddia etmek ise ilmî gerçeklere uymaz. Onun için kişiler hakkında kesin yargılarda bulunmak yerine eldeki veriler doğrultusunda olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmek gerekmektedir.

Bizim tez konusu olarak seçtiğimiz Hakem b. Hişâm 180-206/796-822 Endülüs Emevî Emîrleri içerisinde şahsiyeti ve icraatlarıyla önem arzeden hükümdarlardan birisidir. Askerî ve idârî özellikleriyle dikkat çeken Hakem, devletini 26 yıl süreyle ayakta tutmayı başarmış, devrinde ortaya çıkan isyanları çok sert bir şekilde bastırılmış, devletin sınırlarını koruyup fetih siyasetini devamlı canlı tutarak düşmanlarına fırsat vermemiş bir Emîr olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Hakem'in iç ve dış siyaseti, icraatları ve şahsiyetinin incelenip tanıtılması gerektiği düşüncesindeyiz.

Hakem b. Hişâm, Kureys'in önemli kollarından biri olan Ümeyyeoğullarının bir üyesi olarak dünyaya gelmiştir. Babası Hişâm b. Abdurrahman, Endülüs Emevî Devleti'nin ikinci Emîridir. Abbâsîler'in kılıcından kurtulan dedesi Abdurrahman b. Muâviye İspanya'ya kaçmış, Kurtuba'da Endülüs Emevî Devletini kurmuştu.

Bu dönemde İslâm dünyası ikiye bölünmüş; Kuzey Afrika, Suriye, Irak, İran, Arap yarımadası, Horasan ve Türkistan Abbâsîler'in, İspanya ise Endülüs Emevîler'inin hakimiyeti altına girmişti.

Hakem, 154/771 yılında Kurtuba'da dünya'ya gelmiştir. Çocukluğu ve yetişmesi hakkında kaynaklarda detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Gençlik döneminde kardeşleriyle beraber aktif olarak devlet işlerinde görev almış, kimi zaman bir komutan olarak kimi zaman da vali olarak babasına yardımcı olmuştur. Hakem yaşca küçük olmasına rağmen babası tarafından emirliğe layık görülmüş, kardeşleri de bu duruma herhangi bir tepki göstermemişlerdir. Bütün bunlar Hakem'in başarılı ve dirayetli bir idareci olduğunu ortaya koyan işaretler olarak değerlendirilebilir.

Hakem b. Hişâm 180/796 yılında devletin başına geçtiğinde ilk muhalefeti amcaları Süleyman ve Abdullah'tan görmüştür. Amcası Süleyman'ı mağlub ederek öldürmüş, Abdullah'ı ise ömür boyu Belensiye'de yaşama şartıyla affetmiştir.

Saragossa, Tuleytula ve Mârîde seferleri esnasındaki ayaklanmalar Hakem b. Hişâm'ın bütün dikkatini ve gücünü buralara sevketmesine neden olmuştur. Behlül b. Merzuk adındaki bir isyancının bağımsızlığını ilan ettiği Saragossa yeniden Hakem tarafından zaptedilmiş ve şehri emniyete almak için Ebro nehrinin sağ kenarında Tudela (Tutliye) şehri kurulmuştur. Önceleri Vizigot Devleti'nin başkenti olması, şehrin yüksek bir tepede kurulması ve halkının çoğunun İslâm'a sonradan girmiş yerlilerden oluşması sonucu devlete sık sık baş kaldıran Toledo (Tuleytula) ileri gelenleri meşhur "Hendek Günü" (Vak'atü'l-Hufra, 181/787) korkusuyla ancak hakimiyet altına alınabilmiştir.

Hakem, Mârîde'yi fethetmek için yıllarca mücadele etmek zorunda kalmıştır. Üstelik, eyaletlerde görülen bu seri isyanlara kendisini tahttan indirerek yerine yeğenini geçirmek için başlatılan suikast hareketi de eklenmiş oldu. Bu isyan önceden öğrenilerek çok şiddetli bir şekilde bastırıldı. Ancak bu geniş çaplı halk isyanına yol açtı. Bu isyan neredeyse Hakem'in tahtına ve canına maloluyordu. Benzeri görülmemiş bir yağma ve katliam sonrasında Kurtuba'da kalanlar sürgüne gönderilmiş, evleriyle birlikte ekili bütün araziler yerle bir edilmiştir. Daha sonra gelen halafeleri de onun Rabad'ın yerini boş bırakma fikrine uydular ve IV.(X.) asrın sonlarına kadar yaklaşık iki yüz sene bu bölge yerleşime kapalı olarak tutuldu.

Bu tür ciddî karışıklıklar dış siyaset açısından Hakem b. Hişâm'ı Kastilya'nın merkezi sayılan Elbe ve Kala'ya saldırmaktan, Ebro vadisindeki Calahorra'yı almaktan, Alava sınırını zorlamaktan alıkoymuyordu. Çünkü Hakem b. Hişâm'ı diğer emirlerden ayıran en önemli özelliği onun cihada, askerî seferlere çok daha fazla önem vermesidir. Fakat bütün bunlar dahi kuzeydeki Müslüman topraklarında Hristiyanların ilerlemelerine Franklar'ın Barselona'yı işgal edip daha sonra terk etmeleri sonucunda doğuda devletin sınırını oluşturmalarını önleyememiştir.

Hakem b. Hişâm'ın döneminde Araplarla İspanya kökenli yeni Müslümanlar arasında kaynaşmanın meydana geldiği bir dönem olmuştur. Arap olmayan bir çok kişi hatta Berberîler ve Memlükler bile emirliğin idaresinde ve sarayda önemli mevkîlere

getirilmişlerdir. Zaten Hakem'in en büyük hedefi; devletini içeride ve dışarıda güçlü kılıp Endülüs mîrasını koruyan bütün ırkların kaynaştığı tek bir millet oluşturmaktır.

Hakem b. Hişâm tabiat olarak lüks ve eğlenceden, içki ve avdan hoşlanan, etrafında ve devlet işlerine karışmak isteğinde olan âlimlerden uzak duran bir yapıya sahip olan farklı bir idarecidir. Etrafında şairler, müzisyenler olurdu ve onlarla hoş vakit geçirmeyi severdi. Onun döneminde bu kişilere saygı duyulur ve kendilerine özel muamele edilirdi.

Hakem b. Hişâm'ın bir özelliği de adalete olan düşkünlüğüdür. Adalete büyük önem verir, kadıları bizzat kendisi uzun araştırmaları sonucunda atar, verdikleri kararları takip eder, kadıların verdikleri kararların uygulanmasında titiz davranır hatta verilen karar kendisi ve ailesi aleyhinde olsa bile kararlara uyardı. O, Emevîler'in Endülüs'teki en kahramanı olarak tanınırdı. Devlet idaresindeki sert tutumu ve düşmanlarını etkisiz hale getirmedeki mahâreti ise onun en önemli özelliklerinden birisi olarak herkes tarafından takdir edilirdi.

Hakem yirmi altı yıl süren saltanatı boyunca çok yıprandı ve görünüşü acınacak bir hal aldı. Tarihçiler bu durumu özellikle Hakem'in Rabad halkına karşı işlediği suçlardan duyduğu vicdan azabına bağlamaktadırlar. Ücretli askerlerle çevrili sarayına kapanarak 206/822 yılında yalnızca halefini ilan etmekle kalmayarak, halefi öldüğü takdirde varis olarak idareye geçecek en yakın akrabasını da ilan etti. Ölüm yatağında oğluna adaletli ve güçlü olması konusunda tavsiyelerde bulundu.

Avrupa'nın batısında kurulan, Emevîler'in devamı kabul edilen Endülüs Emevî hükümdarlarını ön yargıdan uzak bir şekilde bağımsız bir şekilde incelenmesinin ve ilgililere tanıtılmasının son derece yararlı bir hizmet olduğuna inanmaktayız. Çünkü Avrupa'nın bu günkü geldiği noktada Endülüs Emevîlerinin büyük katkısı vardır. Bu çalışmalar bize önceki nesillerin düştüğü hatalara düşmememiz noktasında bir rehber olma işlevini yerine getirecektir.

Biz Hakem b. Hişâm'ın emirliğini, şahsiyetini ifrat ve tefrite düşmeden tarafsız bir bakış açısıyla incelemeye gayret gösterdik. Her hükümdar gibi Hakem'de yaptıkları iyi ve kötü işlerle birlikte tarihe mal olmuş bir devlet adamıdır. Bizlere düşen görev ise tarihten ders almak, güzellikleri alıp hataları tekrar etmemektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahbâru Mecmû'a*,(Müellifi Meçhul), thk : İbrahim el – Ebyârî, Beyrut,1981
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002.
- Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi İspanya*, Beyrut, 1986
- Ceyusî, Selmâ Hardâ, *el- Hadâratü'l- Arabiyyetü'l- İslâmiyyetü Endelüs, fi'l -*
Beyrut, 2001
- Colan, G, S, *el- Endelüs*, Beyrut,1980
- Demirkent, Işın, “*Franklar*” D.İ.A, İstanbul, 1997, XIII
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, rdk. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1989.
- Feylâlî, Abdülaziz, *el-Alâkâtü's-Siyâsiyyetü beyne'd- Devletü'l-Ümeviyyetü fi'l- Endelüs ve Devletü'l- Mağrib*,Cezayir, 1983
- Gazyevî, Ali, *Edebü's-Siyâseti ve'l-Harbi fi'l-Endelüs* , Fas, 1997
- Haccî, Ali Abdurrahman, *et-Târihü'l-Endelüsî* , Dımeşk, 1997
- Hajji, Ali Abdurrahman, *Andalusian Diplomatic Relations With During The Umayyad Period Western Europe*,Beyrut, 1970
- Harnandez, Miguel Cruz, *el-İslâm de al-Andulus* ,Madrid, 1992
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, trc. Komisyon, İstanbul, 1992.
- Havmed, Es'ad, *Mihnetü'l- Arab fi'l- Endelüs*, Beyrut1988
- Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, London, 1996
- İbnü'l- Abbâr, Ebû Abdullah Muhammed (V.630/1232), *el-Hulletu's-Siyera*, thk: Hüseyin Mu'nis, Kahire,1985
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed(V.630/1232), *el-Kâmîl fi't- Târih*, Beyrut ,1987
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed,(V.808/1405) *Târîhu İbn Haldûn*, thk:Halil Şehâde,2. baskıBeyrut,1988

- İbnü'l-Hatîb, *A'maliü'l A'lamev Târîh-i ispanya'İİslâmiye, Nşr Provençal, Beyrut, 1952.*
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, (V:300/912), *el-Mesâlik ve'l- Memâlik*, thk: Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, 1990
- İbn İzârî, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed (V.695/1295), *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endülüüs ve'l-Mağrib*, thk. G.S.Colin-E.Levi Provençal, Beyrut, 1983
- İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966
- İbnü'l-Kutiyye, Ebûbekr Muhammed (367/977) *Târîhu İftitâhi'l- Endelüs*, thk, Abdullah Enîs et-Tabba'-Ömer Faruk et-Tabba', Beyrut, 1994
- İmamuddin, S. Muhammed, *Endülüüs Siyâsî Tarihi*, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990
- İnan, M. Abdullâh, *el - İhâtatü fi Ahbâri Ğrînata*, Kahire 1973
- İnan, M. Abdullâh, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 2. baskı, Kahire, 1988
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, (V.303/916'dan sonra), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Nşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1925.
- K. S. Ebû Mustafa, *Târîhu Medineti Belensiyeti'l-Endelüsiyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiyye, 1989.
- Kütükoğlu Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usül*, İstanbul, 1990
- Lovis Bertrand, *İspanya Tarihi*, çev. Nurullah Ataç, İstanbul, 1940
- Makkarî, Şihâbüddin Ahmet b. Muhammed (V.1041/1631), *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Râtib*, thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1997
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981
- Mersî, M. Muhammed, *Devletü'l-Frenc ve Alâkatühâ bi'l Ümeviyyîn fi'l-Endelüs*, İskenderiye, 1990
- Merrakuşî, Abdülvâhid, (V.647/1249), *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, thk. M.Said el-Uryan, Kahire, tsz.
- Miranda A. Huici, "Kurtuba Emevî Emirliği'nin Kuruluşu ", çev. Kasım Turhan-Ufuk Uyan, İstanbul, 1997
- Muhammed b. İbrahim, *el-Endelüs*, Riyad 1995
- Mu'nis, Hüseyin, *Târîhu'l-Mağrib ve Hadarâtuhu*, Beyrut, 1992
- Münâ Hasan Mahmud, *el- Müslimûn fi'l-Endelüs ve Alâkatuhum bi'l-Frenc*, Kahire, 1986

- Na'naî, Abdülmecid, *Târîhu Devletü'l-Ûmeviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut, tsz.
- Nâsîrî, Ahmed Hâlid, *Kitâbü'l- Istıksâ li Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, Dârü'l - Beydâ, 2001
- Nâmık Kemal, *Büyük İslâm Târîhi*, çev. İhsan İlgar, İstanbul, 1975
- Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmet b. Abdülvehhâb, (V.733/1332-33), *Nihayetü'l- Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk: Hüseyin Nassâr, Kahire, 1983.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*. Ankara, 1994.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları II: Medeniyet Tarihi*, Ankara, 1997
- Özdemir, Mehmet, "Hakem P", DİA, İstanbul, 1997, XV.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs", DİA, İstanbul, 1995, XI.
- Philip, K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Provençal, *Histoire d'España Musulmana*, Paris, 1944
- S. Masudul- H. Khan Sabri, *History of Muslim Spain*, Lahore, 1991
- Sa'dâvî, Nazır Hassan, *ed-Devletü'l Arabiyytü'l İslâmiyye*, Kahire, 1967
- Sa'dûn Nasrullah, *Tarihu'l-Arabi's-Siyâsî fi'l-Endülüs*, Beyrut, 1998
- Sâlim, S. Abdülaziz, *fi Târîhi ve'l-Hadâratı'l-İslâm fi'l-Endelüs*, İskenderiyye, 1985
- Sâlim, S. Abdülaziz, *Târîhu'l-Müslimîn ve Âsârihim fi'l-Endelüs*, Beyrut, 1981
- Thomas B. Irving, "Kurtuba", D.İ.A. İstanbul, 1995, XXVI
- Ülkü, Hayati, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1976
- Vekîl, M. Seyyid, *el-Ûmeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut 1995
- Watt, W. Montgomery, *A History of İslâmic Spain*, London, 1982.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989
- Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Beyrut, 1969